

ІНСТИТУТ ЗАКОНОДАВСТВА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

БАЗОВ ВІКТОР ПЕТРОВИЧ

УДК 341. 171: 341.24

**ТЕОРІЯ ТА ПРИНЦИПИ
МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА**

12.00.11. – міжнародне право

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук**

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у відділі європейського права та міжнародної інтеграції Інституту законодавства Верховної Ради України

Науковий консультант: доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України
ГРІНЕНКО ОЛЕНА ОЛЕКСІЇВНА,
Інститут законодавства Верховної Ради України,
завідувач відділу європейського права та
міжнародної інтеграції

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії
правових наук України
БУРОМЕНСЬКИЙ МИХАЙЛО ВСЕВОЛОДОВИЧ,
Інститут міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
професор кафедри міжнародного права

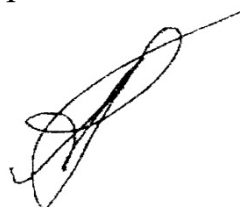
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України
ДМИТРИЄВ АНАТОЛІЙ ІВАНОВИЧ,
МГО „Рада з екологічної безпеки”,
консультант з міжнародно-правових питань

доктор юридичних наук, доцент
СПЕКТОР ОЛЬГА МИХАЙЛІВНА,
Київський міжнародний університет,
професор кафедри міжнародного права та
порівняльного правознавства

Захист відбудеться 5 березня 2021 р. об 11.00. годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.867.01 в Інституті законодавства Верховної Ради України за адресою: 04053, м. Київ, пров. Несторівський, 4.

Із дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту законодавства Верховної Ради України за адресою: 04053, м. Київ, пров. Несторівський, 4.
Автореферат розіслано 4 лютого 2021 р.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

О.М. Биков

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Забезпечення миру та міжнародної безпеки значною мірою залежить від всеохоплюючого впливу та розвитку міжнародного гуманітарного права, яке об'єктивно сприяє єдності різних держав і народів, створенню універсального міжнародного правового порядку, в рамках якого здійснюється захист прав, свобод і інтересів людини, об'єктів культурної і природної спадщини та інших цивільних об'єктів, регламентація відносин, пов'язаних із застосуванням засобів і методів ведення збройної боротьби, утворення ефективної міжнародної системи протидії порушенням норм і принципів міжнародного гуманітарного права.

У сучасному світі міжнародне гуманітарне право стало унікальним правовим феноменом та набуло найбільш універсальної інституційно-правової природи. Але, і в умовах сьогодення, ця авторитетна галузь міжнародного права продовжує процес свого розвитку, на який впливають чисельні фактори, зокрема посилення конфліктогенності сучасних міжнародних відносин, що обумовлює необхідність здійснення ефективних заходів з боку ООН і інших міжнародних організацій та окремих держав, та, в свою чергу, потребує теоретичного аналізу гуманітарного міжнародно-правового силового механізму, що, як сподіваються теоретики міжнародного права, може надати ефективну відповідь на жорстокі виклики нового тисячоліття. У цих умовах пріоритетного значення набуває досягнення концептуальної чіткості та узгодженості поняття міжнародного гуманітарного права та його принципів, теоретичне обґрунтування чого є справою міжнародно-правової науки. Аналіз спеціальної юридичної літератури свідчить, що проблеми теорії та принципів міжнародного гуманітарного права явно недооцінені в доктрині міжнародного права. Ці проблеми розглядалися лише фрагментарно в контексті його окремих аспектів або в контексті тих чи інших галузей права.

З урахуванням наведеного, а також враховуючи те, що проблеми, що досліджуються в роботі, мають важливе значення для України як держави-учасниці практично усіх договорів з міжнародного гуманітарного права, та держави, на території якої здійснюється збройний конфлікт, обумовлено актуальність теми дисертаційного дослідження.

Питання теорії та практики міжнародного гуманітарного права знайшли відображення у численних наукових працях, переважно дослідженнях зарубіжних вчених, таких як: Г. Абі-Сааб, Р. Арон, Р. Бахтер, І.Блюнчлі, Ф. Борі, Я. Броунлі, Ф. Бюньйон, М. Богуславський, А. Був'є, Х-П. Гассер, Й. Гейзінг, Дж. Дрейпер, Е. Давід, Ж.-А. Дюнан, Ф. Кальсховен, А. Кассезе, Я. Келленберг, К. Кіттічайсарі, Р.С. Кларк, Дж. Кроуфорд, К.Клаузевіц, Г. Лаутерпахт, Р.С. Лі, Ф. Лібер, Ш. Ліндсей, І. Лукашук, М. Макавел, Г. Мауровітц, Ф. Мартенс, Т. Мерон, Дж. Мерфі, Ф. Моріс, Ф. де Мулінен, Дж.О.У. Мюллер, С. Нахлік, П. Нанда, Л.Опенгейм, Ж. Пікте, А. Пеле, К. Райт, І. Сандо, М. Сассолі, П. Саланд, Г. Дж. Сімпсон, В. Сломансон, М. Тореллі, О. Тріфтеррер, Д. Шиндлер, Ф.Хайек, Ч. Хайд, Д. Харші, Р. Хігінс, М. Хубер, В.В. Ференц, М. Фітцморіс, Л.Фуллер, А. Шлезінжер та інших дослідників. В національній правовій доктрині ця проблематика знайшла відображення в наукових працях В. Акуленка, Т. Анцупової, Б. Антипенка, Б. Бабіна, М. Баймуратова, М. Буроменського,

В. Буткевича, Й. Верещінського, О. Гріненко, М. Гнатовського, В. Гутника, В. Денисова, А. Дмитрієва, В. Дяченка, В. Євінтова, В. Забігайла, Л. Заблоцької, С. Ісаковича, Н. Камінської, Ю. Климчука, Д. Ковалю, І. Колотухи, А. Кориневича, В. Кононенко, В. Лисика, М. Медведєвої, О. Мережка, М. Микієвича, В. Мицика, В. Мотиля, В. Муравйова, М. Неліпи, В. Попович, В. Репецького, К. Сандровського, В. Сердюка, Т. Сирод, О. Спектор, О. Тарасова, Л. Тимченка, О. Шпакович, В. Ярмачі та інших вчених. Праці вітчизняних та зарубіжних вчених мають велике теоретичне та практичне значення. Однак доводиться констатувати, що поняття міжнародного гуманітарного права та його принципів не має достатньо чіткого і узгодженого визначення.

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю зрозуміти сутність, взаємозв'язки та реальні регулятивні можливості цього правового явища, враховуючи ту роль, яку воно відіграє у функціонуванні міжнародного правопорядку в умовах правової глобалізації, включаючи таку його важливу складову, як судова практика. Крім цього, в рамках вітчизняної науки існує необхідність створення логічно завершеної концепції міжнародного гуманітарного права, яка б давала б цілісну картину відносно цього правового феномена.

Доктринальну базу дослідження теорії та принципів міжнародного гуманітарного права, зокрема в частині дослідження її генезису та ціннісного виміру, а також розмежування *jus in bello* та *jus ad bellum*, склали праці великих мислителів та класиків юридичної науки: Аристотеля, Аристофана, Блаженного Августина, Фоми Аквінського, І. Бентама, Вольтера, Геракліта, Г. Гегеля, Т. Гоббса, І. Канта, Т. Кампанелли, Конфуція, Б. Константа, Дж. Локка, Н. Макіавеллі, Платона, Сенеки, Софокла, Л. Петражицького, Цицерона. Ідеї прав людини та взаємовідносин людини з державою, формулювання принципів суспільного договору та відповідної термінології знайшли відображення в роботах І. Гобса, Дж. Локка та Ж.-Ж. Руссо.

Значну роль в обґрунтуванні окремих аспектів дослідження приділено науковій спадщині науковців, які досліджували актуальні питання теорії, принципів права та правових систем. Зокрема, йдеться про наукові праці таких вчених, як: Ю. Баулін, О. Биков, В. Василенко, О. Копиленко, В. Журавський, О. Клименко, І. Куян, В. Лемак, І. Мищак, Н. Оніщенко, М. Оніщук, Н. Пархоменко, В. Селиванов, Г. Серєда, О. Скрипнюк, І. Сліденко, Т. Телькінена, Ю. Шаповал, Ю. Шемшученко, І. Яковюк, О. Ярмиш та праці інших вчених.

Оскільки спеціальних наукових досліджень щодо питань теорії та принципів міжнародного гуманітарного права не проводилось ці наукові праці в той же час створюють відповідні наукові підвалини для такого дослідження. В цих умовах дослідження теорії та принципів міжнародного гуманітарного права набуває особливої актуальності, що і обумовило вибір теми дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Напрямки дослідження пов'язані з розробкою законодавчих і нормативно-правових актів, навчальних планів і програм, що стосуються питань міжнародного права. Дисертаційну роботу виконано відповідно до напрямів науково-дослідної діяльності відділу європейського права та міжнародної інтеграції Інституту законодавства Верховної Ради України за комплексними темами: «Проблеми

правового забезпечення виконання Україною міжнародних зобов'язань» (номер державної реєстрації 0111U000578) та «Правові механізми інтеграції України до європейського правового простору» (номер державної реєстрації 0111U000579).

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає в теоретичному узагальненні та новому розв'язанні наукової проблеми, що полягає у створенні цілісної міжнародно-правової теорії міжнародного гуманітарного права та його принципів у контексті забезпечення миру та міжнародної безпеки з урахуванням сучасних тенденцій міжнародних відносин.

Відповідно до визначеної мети поставлено і вирішено такі основні завдання:

визначити основні характерні риси міжнародного гуманітарного права, що визначають його сутність як особливої системи права, автономної від систем інших галузей міжнародного права та національних правових систем;

здійснити аналіз теоретичних засад і сформулювати науково обґрунтоване визначення поняття міжнародного гуманітарного права та запропонувати авторське визначення цього специфічного явища юридичного життя;

дослідити історичний і ціннісний вимір міжнародного гуманітарного права, продемонструвати типологічну подібність між сучасним міжнародним гуманітарним правом і правом війни (*jus in bello*) та правом збройних конфліктів, розглянути співвідношення *jus in bello*, *jus ad bellum*, *jus contra bellum*, *jus post bellum* та міжнародного права прав людини;

дослідити джерела міжнародного гуманітарного права, охарактеризувати їх зміст та функціональні особливості;

ідентифікувати суб'єктів міжнародного гуманітарного права та виявити роль держав, ООН та інших міжнародних організацій у сфері міжнародного гуманітарного права;

розглянути юридичний механізм реалізації норм міжнародного гуманітарного права;

дослідити сферу застосування міжнародного гуманітарного права;

визначити і здійснити дослідження основоположних загальних і спеціальних принципів міжнародного гуманітарного права;

дослідити принципи тлумачення норм міжнародного гуманітарного права з точки зору доктринального та практичного підходів;

проаналізувати правовий механізм імплементації норм міжнародного гуманітарного права та його елементи у контексті теорії міжнародного гуманітарного права;

дослідити міжнародні і внутрішньодержавні інституційні правові засоби контролю та імплементації міжнародного гуманітарного права;

дослідити міжнародно-правову систему запобігання порушенням міжнародного гуманітарного права;

сформулювати сучасну концепцію серйозного порушення міжнародного гуманітарного права;

проаналізувати формування у національній правовій системі ефективного механізму протидії порушенням міжнародного гуманітарного права;

виявити основні тенденції становлення та подальшого розвитку теорії та принципів міжнародного гуманітарного права.

Об'єктом дослідження є міжнародне право в частині його найбільш суттєвих структурних елементів, спрямованих на регулювання міжнародних відносин у сфері міжнародного гуманітарного права.

Предметом дослідження є міжнародне гуманітарне право як своєрідний правовий феномен, його генезисний та ціннісний вимір, сфера застосування, принципи, механізми функціонування та виконання.

Методологічну основу дослідження складає комплекс філософських, загальнонаукових методів пізнання, а також спеціальних методів, що застосовуються в юридичній науці. Дослідження побудоване на принципі методологічного плюралізму, відповідно до якого при аналізі проблематики міжнародного гуманітарного права як комплексного явища юридичної дійсності необхідно спиратися на цілий ряд наукових методів і підходів, а не віддавати виняткову перевагу позитивістському методу. Центральне місце в роботі займають принцип єдності історичного і логічного аналізу доктрин міжнародного права, а також міжнародного гуманітарного права як історично першої галузі міжнародного права, та порівняльно-правовий метод, оскільки міжнародне гуманітарне право за своєю юридичною природою тісно пов'язане з загальними принципами права і міжнародними звичаями, у процесі формування яких вирішальну роль зіграв порівняльно-правовий метод і компаративістика. Велике значення в розкритті змісту теорії міжнародного гуманітарного права мала еволюційна епістемологія, яка дозволила обґрунтувати міжнародне гуманітарне право як результат еволюційного розвитку. За допомогою методу історичного аналізу в роботі був досліджений генезис міжнародного гуманітарного права, проаналізовані його джерела та попередні історичні форми. Формально-юридичний метод використовувався при дослідженні змісту ключових категорій міжнародного гуманітарного права та її принципів. Використання структуралістського методу дозволило представити міжнародне гуманітарне право як системну організованість зі своєю специфічною структурою. За допомогою діалектичного методу в дослідженні продемонстровані взаємозв'язок і динаміка розвитку міжнародного гуманітарного права і форм її регламентації і реалізації. Герменевтичний метод дозволив проаналізувати характерні особливості принципів і способів тлумачення норм міжнародного гуманітарного права. У роботі використано соціологічний метод з метою виявлення характерних рис ціннісного виміру та соціальних механізмів реалізації норм міжнародного гуманітарного права.

Разом з тим, при обґрунтуванні теоретичних висновків дисертації автор керувався загальноприйнятими положеннями загальної теорії права і теорії міжнародного права. У роботі також були використані інші загальнотеоретичні і спеціально-наукові методи юридичного пізнання.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що на основі комплексного теоретико-правового дослідження обґрунтовано нові доктринально-правові положення щодо теорії та принципів міжнародного гуманітарного права. Дисертація є першим всебічним та комплексним дослідженням, що містить цілісну теорію, спрямовану на забезпечення концептуально-нормативної єдності поняття міжнародного гуманітарного права та його принципів у контексті міжнародного

реагування на дотримання миру та міжнародної безпеки. Наукова новизна отриманих результатів відображена у наступних теоретичних положеннях.

Вперше:

представлена цілісна теорія міжнародного гуманітарного права як автономної системи права та визначено його зміст, зокрема доведено, що змістовно ця галузь міжнародного публічного права включає в себе як норми права війни (*jus in bello*) чи права збройних конфліктів, так і норми права прав людини, насамперед його універсальні норми;

сформульовано визначення міжнародного гуманітарного права як сукупності діючих звичаєвих та конвенційних норм, котрі регулюють міжнародні гуманітарні відносини та забезпечують повагу людської особистості та її розвиток, забороняють або обмежують застосування певних засобів і методів ведення збройної боротьби, а також регулюють питання відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного права;

проведено комплексне теоретичне дослідження генезисного і ціннісного виміру міжнародного гуманітарного права та по-новому визначено періодизацію історії його розвитку як об'єктивного явища, пов'язаного з об'єктивними процесами міжнародного суспільного життя. Аргументовано тезу про типологічну подібність між стародавнім *jus in bello* і правом збройних конфліктів та сучасним міжнародним гуманітарним правом. Водночас виявлені відмінності між цими видами міжнародного права на тлі соціального і науково-технологічного прогресу. На думку автора, ця галузь міжнародного права послідовно пройшло чотири етапи розвитку, у зв'язку з чим він пропонує наступну періодизацію історії становлення міжнародного гуманітарного права: 1) *jus in bello* як складова *jus ad bellum* в рамках доктрини справедливої війни *bellum justum* (з часів існування Стародавнього Єгипту, держав Стародавнього Сходу та давньоримського *jus gentium* (права народів) — III тис. до н.е. — 60-і роки XIX ст.); 2) *jus in bello* як історичний попередник права збройних конфліктів (60-і роки XIX ст. — сер. XX ст.); 3) право збройних конфліктів (сер. XX ст. — 70-і роки XX ст.); 4) сучасне міжнародне гуманітарне право (70-і роки XX ст. — наш час);

здійснено з урахуванням галузевого змісту наукову класифікацію основних і допоміжних джерел міжнародного гуманітарного права та визначено їх характерні ознаки, зокрема таких джерел, як міжнародний договір і міжнародний звичай, показано взаємозв'язок та взаємозалежність між ними, а також проаналізовано роль загальних принципів міжнародного гуманітарного права як одного з найбільш ефективних джерел сучасного міжнародного гуманітарного права. Визначена важлива роль правотворчих рішень ООН та інших міжнародних організацій у розвитку міжнародного гуманітарного права. З урахуванням норм міжнародних договорів та міжнародної судової практики доведено, що відповідні норми конвенцій з прав людини також входять до джерельної бази міжнародного гуманітарного права, зокрема імперативні норми мінімального гуманітарного стандарту, які мають характер *erga omnes* та спрямовані на забезпечення основоположних невідчужуваних прав людини;

досліджено співвідношення міжнародного гуманітарного права й інших галузей права, визначено його місце в загальній системі права, а також обґрунтовано тезу про систему міжнародного гуманітарного права. Обґрунтовано висновок щодо наявності тенденцій зближення міжнародного гуманітарного права з іншими галузями міжнародного права, насамперед, із правом міжнародної безпеки. Розглянуто ймовірні варіанти розвитку міжнародного гуманітарного права в контексті тенденцій розвитку міжнародного публічного права в цілому та її окремих галузей, таких як міжнародне екологічне та міжнародне економічне право, вдосконалення міжнародно-правового регулювання так званих «гібридних» збройних конфліктів, а також застосування новітніх засобів і методів ведення збройної боротьби, зокрема засобів і методів, пов'язаних із застосуванням штучного інтелекту та кібертехнологій;

сформульовано висновок про те, що поряд з універсальним міжнародним гуманітарним правом формується регіональне європейське гуманітарне право, яке являє собою регіональну підсистему універсального міжнародного гуманітарного права і сприяє розвитку міжнародного гуманітарного права;

ідентифіковані суб'єкти міжнародного гуманітарного права і продемонстрована роль держав, ООН та інших міжнародних організацій у процесі створення, реалізації та виконання норм міжнародного гуманітарного права. Доведено, що оскільки потенційними суб'єктами міжнародних миротворчих операцій, зокрема і гуманітарної інтервенції, можуть виступати як окремі держави, групи держав, так і ООН та/або регіональні міжнародні організації, такі суб'єкти повинні бути пов'язані нормами міжнародного гуманітарного права. Автор доводить, що міжнародні організації зобов'язані у цих обставинах керуватися перш за все загальними принципами міжнародного права та підтримує позицію МКЧХ та Інституту міжнародного права щодо приєднання відповідних міжнародних організацій, зокрема ООН, ЄС та НАТО до договорів з гуманітарного права. Аргументується, що міжнародна миротворча операція, зокрема і гуманітарна інтервенція, що здійснюється у випадку масових, грубих та систематичних порушень основоположних прав людини, не суперечить принципу заборони втручання у внутрішні справи держави, оскільки порушення імперативних норм, що мають характер *erga omnes*, не належить до виключної внутрішньої компетенції окремих держав, а є справою усього міжнародного співтовариства. При цьому, стверджується, що гуманітарна інтервенція є правомірною лише за відповідним рішенням Ради Безпеки ООН, оскільки в іншому випадку, як вважає дисертант, це суперечить принципу заборони застосування сили чи погрози силою, закріпленому у п. 4 статті 2 Статуту ООН, оскільки останній має загальний характер та охоплює будь-яке застосування сили, незалежно від тривалості, інтенсивності та намірів. При дослідженні національно-визвольних рухів та напівдержавних утворень, автором зроблено висновок, що для прийняття зобов'язань з міжнародного гуманітарного права з метою їх застосування національно-визвольні рухи мають можливість за таких умов: а) національно-визвольна боротьба ведеться проти держави-учасника Женевських конвенцій 1949 року і Додаткового протоколу I до них; б) національно-визвольний рух направив Швейцарській Федеральній Раді, депозитарію зазначених

міжнародних договорів, заяву щодо їх застосування. Дисертантом зроблено висновок щодо невизначеності у міжнародному праві питань приєднання напівдержавних (чи потенційно державних) утворень, що не мають статусу національно-визвольного руху, до гуманітарних конвенцій, оскільки відповідно до статей 60, 59, 139, 155 (відповідно I, II, III і IV Женевських конвенцій 1949 року) вони «відкриті для приєднання усіх держав». Проте, як зазначає дисертант, на практиці приєднання подібних утворень існують, зокрема шляхом направлення з їх боку відповідної заяви щодо дотримання конвенцій з гуманітарного права;

комплексно досліджено сферу застосування міжнародного гуманітарного права, а саме сферу застосування *ratione materiae* - досліджуються питання застосування міжнародного гуманітарного права під час міжнародних і неміжнародних збройних конфліктів, проведенні міжнародних миротворчих операцій ООН та гуманітарних операцій; сферу застосування *ratione personae* - проведено аналіз застосування міжнародного гуманітарного права до держав, міжнародних організацій, національно-визвольних рухів та інших квазідержавних утворень, сторін збройного конфлікту неміжнародного характеру, а також до індивідів; сферу застосування *ratione loci* - визначено територіальну юрисдикцію застосування міжнародного гуманітарного права; сферу застосування *ratione temporis* - увагу зосереджено на застосування міжнародного гуманітарного права у часі. При дослідженні *ratione materiae* звертається увага на важливість кваліфікації збройного конфлікту (міжнародного чи неміжнародного), що є важливим для застосування відповідних норм міжнародного гуманітарного права: у випадку міжнародного збройного конфлікту – застосовується уся сукупність норм міжнародного гуманітарного права; у випадку неміжнародного – стаття 3, загальна для усіх Женевських конвенцій 1949 року, стаття 19 Гаазької конвенції 1954 року про захист культурних цінностей, Додатковий протокол II 1977 року до Женевських конвенцій 1949 року, Протокол II до Конвенції ООН про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї 1980 року (із змінами та доповненнями), норми права прав людини. Дисертантом звертається увага на важливе доктринальне питання стосовно того, чи вважається війна правовою ситуацією в силу офіційного оголошення війни однією державою іншій, як це визначено у статті 1 Гаазької конвенції від 18 жовтня 1907 року, що стосується початку воєнних дій (далі - III Гаазька конвенція), або в силу нотифікації стану війни, яка зроблена третій державі згідно статті 2 зазначеної Конвенції, або в силу будь-якої ознаки, що дозволить визначити наявність *animus bellandi* в намірах одної чи декількох воюючих сторін, або, в силу ситуації реальних воєнних дій, що вказує на об'єктивно існуючий стан війни, оскільки це є важливим як для дипломатичних і договірних відносин між сторонами конфлікту, а також для контрактних відносин між приватними особами сторін конфлікту (наявність форс-мажорних обставин, контрактні відносини, страхування тощо). Дисертантом доводиться, що оголошення війни заборонено статтею 2, пункт 4 Статуту ООН, тому з урахуванням заборони погрози застосування сили або її застосування зазначені положення III Гаазької конвенції сьогодні не можуть бути застосовані. Автором обґрунтовується, з урахуванням вимог статті 2 загальної для усіх Женевських конвенцій 1949 року, законність притягнення до відповідальності

агресора, зокрема накладення на нього політичних і економічних санкцій, незалежно від того, чи визнає він наявність стану війни. Доводиться, що міжнародне гуманітарне право застосовується і в тому випадку, якщо *stricto sensu* конфлікт не є «збройним» (наприклад, у разі окупації території іншої держави без супротиву з боку цієї держави). При дослідженні *ratione personae* дисертантом проводиться правовий аналіз застосування міжнародного гуманітарного права до держав, міжнародних організацій, національно-визвольних рухів та інших квазідержавних утворень, а також до індивідуумів. Особлива увага звертається на застосування норм міжнародного гуманітарного права під час проведення міжнародних миротворчих операцій, а також «гуманітарних інтервенцій». На основі проведеного аналізу дисертантом зроблено висновок щодо необхідності міжнародно-правового визначення поняття «гуманітарна інтервенція». Доводиться, що проведення «гуманітарної інтервенції» відповідно до положень глави VII Статуту ООН можливе лише за резолюцією Ради Безпеки ООН у випадку порушення імперативних норм міжнародного гуманітарного права, які мають характер *erga omnes*. Разом з цим, автор доводить необхідність відмежування поняття «гуманітарної інтервенції», характерною ознакою якої є застосування сили, від гуманітарних інтерцесій, гуманітарної допомоги, гуманітарних рятувальних операцій та операцій з підтримання миру, оскільки останні мають іншу юридичну природу. При аналізі *ratione temporis* звертається увага на тому, що міжнародне гуманітарне право застосовується не лише під час збройних конфліктів, а і у випадку воєнної окупації, під час остаточного звільнення осіб, які були затримані у зв'язку із збройним конфліктом, остаточної репатріації військовополонених та цивільних осіб, повернення біженців та внутрішньо переміщених осіб;

визначені і досліджені основоположні загальні і спеціальні принципи міжнародного гуманітарного права. Доведено, що загальні принципи міжнародного права входять в нормативну систему міжнародного гуманітарного права;

досліджено та систематизовано спеціальні принципи міжнародного гуманітарного права, визначено тенденції їх розвитку;

доведено наявність для права збройних конфліктів та права прав людини, які є складовою міжнародного гуманітарного права, загальних принципів, а саме: принципів недоторканності, принципів недопущення дискримінації та принципів безпеки. Запропоновано прийняття декларації Генеральної Асамблеї ООН щодо визначення принципів міжнародного гуманітарного права;

досліджено питання тлумачення норм міжнародного гуманітарного права з точки зору доктринального та практичного підходів та її впливу на правові інститути та розвиток міжнародного гуманітарного права;

висунуто й обґрунтовано тезу про наявність та формування нових в рамках міжнародного гуманітарного права своєрідних підгалузей та правових інститутів, що регулюють, зокрема, природоохоронні, екологічні, економічні, соціальні аспекти міжнародних відносин у сфері міжнародного гуманітарного права. При цьому підкреслюється важливість процесів подальшої кодифікації норм

міжнародного гуманітарного права у контексті сучасних тенденцій інтернаціоналізації та глобалізації;

запропоновано визначення міжнародного злочину «серйозне порушення міжнародного гуманітарного права» як соціально небезпечного діяння, яке заборонене міжнародним гуманітарним правом і/чи національним правом, та підлягає солідарному кримінальному переслідуванню в рамках міжнародної і/чи національної кримінальної юрисдикції. Зазначається, що міжнародно-правова концепція серйозного порушення міжнародного гуманітарного права індивіда базується на визнанні необхідності кримінально-правового захисту основних загальнолюдських цінностей незалежно від того, чи існують відповідні кримінально-правові норми в національному праві. Основу цієї концепції складає підхід, відповідно до якого сутність сучасного поняття міжнародного злочину полягає в його відносній автономії від критеріїв злочинного і караного, що містяться в національному праві;

запропоновано виокремити декілька модифікацій серйозного порушення міжнародного гуманітарного права як міжнародного злочину: 1) «гаазько-жєневську», сконструйовану відповідно до норм права Гааги та права Жєневи, зокрема відповідно до вимог Жєневських конвенцій 1949 року та Додаткових протоколів I та II до них 1977 року, Конвенції ЮНЕСКО 1954 року та двох протоколів до неї, міжнародних конвенцій щодо заборони конкретних видів зброї; 2) «римську», закладену в Римському статуті Міжнародного кримінального суду; 3) «нью-йорську», формування якої пов'язано з відповідними резолюціями Ради Безпеки ООН щодо створення і діяльністю міжнародних трибуналів *ad hoc* по колишньої Югославії та Руанді. Доводиться, що незважаючи на наявні розбіжності в окремих елементах, вони мають єдину концептуальну основу.

Удосконалено положення щодо:

юридичного і соціального механізмів реалізації норм міжнародного гуманітарного права на міжнародному та національному рівнях, зокрема в рамках міжнародної і національної судової практики, і зроблено висновок про взаємозалежність і тісну координацію між цими механізмами;

системи джерел міжнародного гуманітарного права як системи правостворюючих факторів, взаємозв'язку та взаємозалежності норм договірної і звичаєвої міжнародного гуманітарного права;

матеріального джерела міжнародного гуманітарного права, у якості чого виступають міжнародні відносини як елемент міжнародного суспільства, що обумовлює специфіку функціонування цього права та його особливий характер;

системи принципів міжнародного гуманітарного права;

виявлення ролі держав, ООН та інших міжнародних організацій, Міжнародного Комітету Червоного Хреста, національних товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, міжнародних (урядових та неурядових) організацій в механізмі імплементації норм міжнародного гуманітарного права;

визначення характеру зобов'язань «дотримуватися» та «примушувати дотримуватися» норм міжнародного гуманітарного права «за всіх обставин», які, як зазначає дисертант, носять абсолютний характер та є імперативними нормами загального міжнародного права *jus cogens*. Зазначається, що правила взаємності та

exception non adimpleti contractus не застосовуються до зобов'язань у сфері міжнародного гуманітарного права в силу вимог пункту 5 ст. 60 Віденської конвенції з права міжнародних договорів 1969 р. та правових висновків міжнародних судів. Навіть у разі наявності застережень до міжнародних договорів з гуманітарного права під час їх ратифікації, а також їх денонсація, *a priori* не ставить під сумнів їх імперативний характер. Зазначається, що у тому випадку, якщо денонсована міжнародна угода у сфері міжнародного гуманітарного права не є *jus cogens*, держава, яка денонсувала таку угоду, залишається пов'язаною «принципами міжнародного права, оскільки вони впливають із звичаїв, встановлених серед цивілізованих народів, із законів людяності і повелінь суспільної совісті».

Дістали подальшого розвитку положення щодо:

змісту механізму імплементації норм міжнародного гуманітарного права;

поняття серйозного порушення міжнародного гуманітарного права як підстави міжнародно-правової відповідальності держави чи міжнародної організації або індивідуальної кримінальної відповідальності індивіда;

правового забезпечення ефективності міжнародної співпраці у сфері протидії серйозним порушенням міжнародного гуманітарного права.

Положення, висновки та рекомендації, надані в роботі, є обґрунтованими і достовірними, що доводиться аналітичними методами та підтверджується практикою.

Теоретичне і практичне значення отриманих результатів полягає в можливості їх використання в процесі вдосконалення українського законодавства у сфері міжнародного гуманітарного права, при формулюванні зовнішньополітичного курсу та політики української держави на світовій арені, а також в процесі інтеграції України до ЄС та НАТО та її подальшої участі в міжнародній миротворчій діяльності, роботі Міжнародного кримінального суду та міжнародних судів *ad hoc*, в практичній діяльності Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Верховного Суду, Міністерства закордонних справ України, Офісу Генерального прокурора, Служби безпеки України, Міністерства оборони України й Генерального штабу Збройних Сил України, інших міністерств і відомств, органів і організацій, які беруть участь у діяльності у сфері міжнародного гуманітарного права. Положення і висновки дисертаційного дослідження можуть бути корисними для подальшого вивчення проблем теорії і практики міжнародного гуманітарного права; забезпечення належної імплементації та реалізації норм міжнародного гуманітарного права на рівні національної правової системи України, зокрема, для створення необхідних передумов для більш широкого використання норм і принципів міжнародного гуманітарного права в діяльності Прокуратури України, Служби безпеки України, Збройних Сил України та інших військових формувань України, судовій практиці; розповсюдженні знань про міжнародне гуманітарне право серед дипломатів, суддів, адвокатів, прокурорів, військовослужбовців, лікарів та інших осіб. Матеріали дисертації можуть бути використані в процесі підготовки загальних і спеціальних курсів у вищих навчальних закладах, підручників і навчальних посібників з міжнародного і міжнародного гуманітарного права.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження оприлюднено на засіданні відділу європейського права та міжнародної інтеграції Інституту законодавства Верховної Ради України, а також у виступах на 10 наукових конференціях і семінарах, зокрема Третіх Мартенсовських читаннях «Сучасні проблеми міжнародного гуманітарного права», СПб, 9-10.10. 2003 року.

Під час стажувань у Міжнародному Комітеті Червоного Хреста (Швейцарія, Женева 1999), Міжнародному інституті міжнародного гуманітарного права (Італія, Сан-Ремо, 2000), Штаб-квартирі НАТО (Бельгія, Брюссель, 1998) і Клаузевіц-центрі (Німеччина, Гамбург, 2003) дисертант брав участь в обговоренні проблем міжнародного гуманітарного права.

Результати досліджень апробовані автором при читанні лекцій із навчальних курсів «Міжнародне гуманітарне право» та «Військове право» в Українській військово-медичній академії, Національному юридичному університеті України імені Ярослава Мудрого; «Право міжнародних договорів» і «Право зовнішніх зносин» в Українській академії зовнішньої торгівлі та Українському державному університеті фінансів та міжнародної торгівлі, а також при читанні лекцій по навчальним курсам «Імплементация норм міжнародного гуманітарного права» та «Відповідальність за порушення норм міжнародного гуманітарного права» у Верховній Раді України, а також при підготовці постанов пленуму Вищого адміністративного суду України у якості члена Науково-консультативної ради цього Суду.

Основні положення дисертаційного дослідження були використані при підготовці до розгляду у Верховній Раді України проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права» (реєстр. № 2689 від 27.12.2019 р.) та проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо впорядкування питань, пов'язаних із військовополоненими та інтернованими особами в особливий період» (реєстр. № 4327 від 05.11.2020 р.).

Дисертація обговорювалася на засіданні відділу європейського права та міжнародної інтеграції Інституту законодавства Верховної Ради України.

Публікації. Основні положення та результати дослідження викладено у 40 наукових працях, з яких: 3 монографії; 27 наукових статей (в тому числі 23 наукові статті у наукових періодичних виданнях інших держав а у наукових фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз); 10 публікацій за матеріалами науково-практичних конференцій, підручниках, науково-практичних коментарях, навчальних посібниках, а також у статтях Великої української юридичної енциклопедії, підготовленої НАПрН України.

Структура й обсяг дослідження обумовлені метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, що включають 21 підрозділ, висновків. Обсяг дисертації складає 388 сторінок основного тексту. Дисертація містить список використаних джерел із 427 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** розкривається сутність і обґрунтовується актуальність теми дисертаційного дослідження, зв'язок з міжнародними зобов'язаннями України у сфері міжнародного гуманітарного права і науковими програмами, планами, темами Інституту законодавства Верховної Ради України, сформульовано мету і завдання дослідження, визначається об'єкт, предмет і використані методи дослідження, викладається наукова новизна, продемонстровано теоретичне і практичне значення отриманих результатів, їхня апробація, характер публікацій, а також практичне впровадження результатів дослідження.

Розділ 1. «Теоретичні засади поняття, юридичної природи та системи міжнародного гуманітарного права» складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 1.1 «*Концептуальне обґрунтування поняття, генезисного і ціннісного виміру міжнародного гуманітарного права*» окреслено філософію, об'єктивні передумови виникнення, основні етапи розвитку наукової думки стосовно поняття міжнародного гуманітарного права; узагальнено основні доктринальні підходи до поняття міжнародного гуманітарного права з позицій міжнародного права; висвітлюється еволюція поглядів на міжнародне гуманітарне право як категорію науки міжнародного права та формулюється міжнародно-правове визначення цього поняття в контексті процесів інтернаціоналізації і глобалізації міжнародних відносин; позначено питання, які потребують розв'язання, запропоновано авторський підхід до їх вирішення.

Досліджуючи зміст міжнародного гуманітарного права автор доводить, що ця галузь міжнародного права включає в себе не лише норми, що регулюють право війни (*jus in bello*) чи права збройних конфліктів, а і норми, що регулюють право прав людини, насамперед його універсальні норми. У зв'язку з цим та аналізуючи співвідношення таких понять, як *jus in bello*, *jus ad bellum*, *jus contra bellum* (право миру), *jus post bellum* автором, на основі положень норм міжнародних договорів, відповідних рішень ООН і інших міжнародних організацій та судової практики, доводиться, що *jus in bello*, а також і право збройних конфліктів, є лише частиною міжнародного гуманітарного права, яке включає в себе більш широкий спектр норм, пов'язаних, зокрема, з правами людини, дотриманням та виконанням міжнародних конвенцій з дипломатичних і консульських зносин, захистом об'єктів культури та мистецтва, збереженням довкілля та екологією. Автор доводить, що наявність будь-якого збройного конфлікту не є *a priori* підставою для припинення дії чи денонсації міжнародно-правових зобов'язань у сфері основоположних прав людини.

Виходячи з різних визначень міжнародного гуманітарного права, що пропонувалися в юридичній літературі, автор виділяє його характерні риси і визначає міжнародне гуманітарне право як систему конвенційних і звичаєвих норм, що регулюють міжнародні гуманітарні відносини, які складаються між державами, міжнародними організаціями (універсальними і регіональними), юридичними і фізичними особами. При цьому, як вважає дисертант, ці відносини можуть бути як «горизонтальними» (наприклад, міждержавними), так і «вертикальними» (наприклад, між особою та державою).

Висвітлюються основні історичні етапи розвитку міжнародного гуманітарного права. На думку автора, ця галузь міжнародного права послідовно пройшло чотири етапи розвитку, у зв'язку з чим він пропонує наступну періодизацію історії становлення міжнародного гуманітарного права: 1) *jus in bello* як складова *jus ad bellum* в рамках доктрини справедливої війни *bellum justum* (з часів існування Стародавнього Єгипту, держав Стародавнього Сходу та давньоримського *jus gentium* (права народів) - III тис. до н.е. — 60-і роки XIX ст.); 2) *jus in bello* як історичний попередник права збройних конфліктів (60-і роки XIX ст. — сер. XX ст.); 3) право збройних конфліктів (сер. XX ст. — 70-і роки XX ст.); 4) сучасне міжнародне гуманітарне право (70-і роки XX ст. — наш час).

У підрозділі 1.2 «Джерела міжнародного гуманітарного права» обґрунтовано тезу про те, що матеріальним джерелом міжнародного гуманітарного права виступають міжнародні відносини як елемент міжнародного співтовариства, що обумовлює специфіку функціонування цього права та його особливий характер. Встановлено, що джерела міжнародного гуманітарного права складають певну систему.

Обґрунтовано, що міжнародне гуманітарне право є однією з найбільш кодифікованих галузей міжнародного права. Зазначається, що для норм міжнародного гуманітарного права властива певна специфіка форм їх існування, що зумовлена, на думку дисертанта, особливою сутністю цього права. Зокрема, звертається увага на кодифікацію і розвиток міжнародного гуманітарного права в багатосторонніх міжнародних конвенціях, що є найбільш визнаними у світі, з урахуванням таких класичних елементів, що пов'язані між собою, як: а) матеріальний елемент (практика правозастосування державами, міжнародними організаціями, МКЧХ, а також судова практика); б) психологічний елемент: *opinion juris* (природа, можливі прояви).

Джерела міжнародного гуманітарного права дисертант умовно поділяє на основні і допоміжні. При цьому зазначається, що на сьогоднішній день не існує вичерпного переліку джерел міжнародного гуманітарного права. До основних джерел міжнародного гуманітарного права в юридичній літературі найчастіше відносять: міжнародний звичай; міжнародний договір; загальні принципи права; загальні принципи міжнародного гуманітарного права, правостворюючі рішення міжнародних організацій. Допоміжними джерелами міжнародного гуманітарного права, що мають менше значення в порівнянні з основними джерелами, як вважає дисертант, є: судова практика; кодекси поведінки; рекомендаційні документи міжнародних організацій; доктрина і праці видатних юристів. Дисертант розглядає всі згадані джерела міжнародного гуманітарного права, приділяючи особливу увагу міжнародним звичаям, міжнародним договорам, правостворюючим рішенням ООН та практиці міжнародних судів.

Розглядаючи систему джерел міжнародного права як систему правостворюючих факторів відповідно до загальної теорії права, дисертант звертає увагу на взаємозв'язок та взаємозалежність норм договірної і звичаєвої гуманітарного права.

Обґрунтовано з урахуванням галузевого змісту наукову класифікацію загальних і спеціальних джерел міжнародного гуманітарного права та визначено їх

характерні ознаки. Визначено важлива роль правотворчих рішень ООН та інших міжнародних організацій у розвитку міжнародного гуманітарного права, зокрема у сфері протидії порушенням його норм.

Аргументовано, що відповідні норми конвенцій з прав входять до джерельної бази міжнародного гуманітарного права, насамперед імперативні норми мінімального гуманітарного стандарту, які мають характер *erga omnes* та спрямовані на забезпечення основоположних невідчужуваних прав людини.

Доведено, що в окремих випадках в міжнародних конвенціях йдеться про застосування певних норм «у випадку війни або випадків іншої суспільної небезпеки, що ставлять під загрозу саме життя нації» (стаття 15 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, стаття 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права тощо). З урахуванням наведеного, робиться висновок щодо необхідності дотримання основоположних прав людини в умовах збройних конфліктів (права на життя, виборчих прав громадян, права на справедливий суд, права на пенсійне забезпечення та соціальний захист, права на охорону здоров'я, права на захист власності тощо), зокрема і в умовах окупації усієї або частини території держави.

У підрозділі 1.3. «Суб'єкти міжнародного гуманітарного права» ідентифіковано суб'єктів міжнародного гуманітарного права. Доводиться, що міжнародне гуманітарне право як особливий, автономний міжнародний правопорядок застосовується до усіх суб'єктів міжнародного права, зокрема: держав, міжнародних організацій, національно-визвольних рухів та інших відповідних напівдержавних утворень, сторін неміжнародного збройного конфлікту та індивідів.

Дисертант аналізує особливості кожного з цих суб'єктів міжнародного гуманітарного права, висвітлюючи при цьому проблемні питання їхньої діяльності та правового статусу. Продемонстрована роль держав, ООН та інших міжнародних організацій у процесі створення, реалізації та виконання норм міжнародного гуманітарного права. Доведено, що оскільки потенційними суб'єктами міжнародних миротворчих операцій, зокрема і гуманітарної інтервенції, можуть виступати як окремі держави, групи держав, так і ООН та/або регіональні міжнародні організації, такі суб'єкти повинні бути пов'язані нормами міжнародного гуманітарного права. Дисертант доводить, що міжнародна миротворча операція, зокрема і гуманітарна інтервенція, що здійснюється у випадку масових, грубих та систематичних порушень основоположних прав людини, не суперечить принципу заборони втручання у внутрішні справи держави, оскільки порушення імперативних норм, що мають характер *erga omnes*, не належить до виключної внутрішньої компетенції окремих держав, а є справою усього міжнародного співтовариства. При цьому, стверджується, що гуманітарна інтервенція є правомірною лише за відповідним рішенням Ради Безпеки ООН, оскільки в іншому випадку, як вважає дисертант, це суперечить принципу заборони застосування сили чи погрози силою, закріпленому у п. 4 статті 2 Статуту ООН.

При дослідженні національно-визвольних рухів та напівдержавних утворень, дисертантом зроблено висновок, що для прийняття зобов'язань з міжнародного

гуманітарного права з метою їх застосування національно-визвольні рухи мають можливість за таких умов: а) національно-визвольна боротьба ведеться проти держави-учасника Женевських конвенцій 1949 року і Додаткового протоколу I до них; б) національно-визвольний рух направив Швейцарській Федеральній Раді, депозитарію зазначених міжнародних договорів, заяву щодо їх застосування. Дисертантом зроблено висновок щодо невизначеності у міжнародному праві питань приєднання напівдержавних (чи потенційно державних) утворень, що не мають статусу національно-визвольного руху, до гуманітарних конвенцій, оскільки відповідно до статей 60, 59, 139, 155 (відповідно I, II, III і IV Женевських конвенцій 1949 року) вони «відкриті для приєднання усіх *держав*». Проте, як зазначає дисертант, на практиці приєднання подібних утворень існують, зокрема шляхом направлення з їх боку відповідної заяви щодо дотримання конвенцій з гуманітарного права.

У підрозділі 1.4. «Міжнародне гуманітарне право в системі права і юридичний механізм реалізації його норм» аргументовано, що основний зміст теорії міжнародного гуманітарного права полягає в обґрунтуванні автономності, відособленості регламентації звичаєвих та конвенційних норм міжнародного гуманітарного права від національних правових систем. Наголошується, що міжнародне гуманітарне право як особливий, автономний міжнародний правопорядок набуло унікальної інституційно-правової природи, створивши відповідну міжнародно-правову систему, що, зокрема, можна простежити по системі запобігання порушень його норм, що визначає як матеріально-правовий аспект (види міжнародних злочинів), так і процедурний аспект, а також санкції за їх вчинення державами, міжнародними організаціями або окремими особами. Визначається та доводиться взаємозв'язок концепцій міжнародного та національного елементів цієї системи, що включає в себе як кримінальне, так і конституційне та адміністративне право міжнародного співтовариства.

Доведено, що «право збройних конфліктів» і «право прав людини» – це дві самостійні правові системи в рамках міжнародного гуманітарного права, котрі діють переважно в різні періоди: під час збройних конфліктів чи в мирний час відповідно. Дисертант разом з цим стверджує, що ці правові системи, хоча і будучи тісно між собою пов'язаними в рамках міжнародного гуманітарного права, все ж таки є самостійними і відносно незалежними одна від одної, оскільки мають особливості у джерелах та механізмах реалізації та контролю за дотриманням їх норм та принципів.

Аргументовано тенденції розвитку міжнародного гуманітарного права на регіональному рівні та його співвідношення з універсальним міжнародним гуманітарним правом. На думку автора, це спричинило гостру необхідність пошуку нових, більш адекватних засобів і методів правового регулювання зовнішньополітичних операцій з метою подолання того розриву, що існує і продовжує поглиблюватися між інтернаціональним характером міжнародного правопорядку і переважно національною формою його реалізації. У цих умовах крім держав спостерігається активна діяльність Ради Безпеки ООН у сфері міжнародного гуманітарного права, направлена на ефективну протидію порушенням його норм, до якої активно приєднуються провідні регіональні

міжнародні організації, зокрема Рада Європи та Європейський Союз, що призводить до виникнення та формування нових в рамках міжнародного гуманітарного права своєрідних підгалузей та правових інститутів, що регулюють питання міжнародного гуманітарного права на регіональному рівні.

Проаналізовано тенденції розвитку міжнародного гуманітарного права на регіональному рівні та його співвідношення з універсальним міжнародним гуманітарним правом. Обґрунтовано висновок щодо наявності тенденцій зближення міжнародного гуманітарного права з іншими галузями міжнародного права, насамперед з правом міжнародної безпеки.

Розкрито специфіку юридичного і соціального механізмів реалізації норм міжнародного гуманітарного права на міжнародному та національному рівнях, зокрема в рамках міжнародної і національної судової практики, і зроблено висновок про взаємозалежність і тісну координацію між цими механізмами. При цьому зазначається, що правила взаємності та *exception non adimpleti contractus* не застосовуються до зобов'язань у сфері міжнародного гуманітарного права в силу вимог пункту 5 статті 60 Віденської конвенції з права міжнародних договорів 1969 року та правових висновків міжнародних судів. Навіть у разі наявності застережень до міжнародних договорів з гуманітарного права під час їх ратифікації, а також їх денонсація, *a priori* не ставлять під сумнів їх імперативний характер.

Розділ 2. «Сфера застосування міжнародного гуманітарного права» складається з п'яти підрозділів.

У підрозділі 2.1. «Сфера застосування *ratione materiae*» досліджено питання застосування міжнародного гуманітарного права під час міжнародних і неміжнародних збройних конфліктів, проведенні міжнародних миротворчих операцій ООН, зокрема так званих «гуманітарних інтервенцій», а також у випадку існування загрози миру та міжнародній безпеці.

При дослідженні *ratione materiae* звертається увага на важливість кваліфікації збройного конфлікту (міжнародного чи неміжнародного), що є важливим для застосування відповідних норм міжнародного гуманітарного права: у випадку міжнародного збройного конфлікту – застосовується уся сукупність норм міжнародного гуманітарного права; у випадку неміжнародного – стаття 3, загальна для усіх Женевських конвенцій 1949 року, стаття 19 Гаазької конвенції 1954 року про захист культурних цінностей, Додатковий протокол II 1977 року до Женевських конвенцій 1949 року, Протокол II до Конвенції ООН про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї 1980 року, норми права прав людини. Звертається увага на важливе доктринальне питання стосовно того, чи вважається війна правовою ситуацією в силу офіційного оголошення війни однією державою іншій, як це визначено у ст. 1 Гаазької конвенції від 18 жовтня 1907 р., що стосується початку воєнних дій, або в силу нотифікації стану війни, яка зроблена третій державі згідно ст. 2 зазначеної Конвенції, або в силу будь-якої ознаки, що дозволить визначити наявність *animus bellandi* в намірах одної чи декількох воюючих сторін, або, в силу ситуації реальних воєнних дій, що вказує на об'єктивно існуючий стан війни, оскільки це є важливим як для дипломатичних і договірних відносин між сторонами конфлікту, а також для контрактних відносин

між приватними особами сторін конфлікту (наявність форс-мажорних обставин, контрактні відносини, страхування тощо). Дисертантом доводиться, що оголошення війни заборонено ст. 2(4) Статуту ООН, тому з урахуванням заборони погрози застосування сили або її застосування зазначені положення III Гаазької конвенції сьогодні не можуть бути застосовані. Автором обґрунтовується, з урахуванням вимог ст. 2, загальної для усіх Женевських конвенцій 1949 р., законність притягнення до відповідальності агресора, зокрема накладення на нього політичних і економічних санкцій, незалежно від того, чи визнає він наявність стану війни. Доводиться, що міжнародне гуманітарне право застосовується і в тому випадку, якщо *stricto sensu* конфлікт не є «збройним».

Обґрунтовується визнання збройного конфлікту міжнародним у тому випадку, якщо: збройний конфлікт є міждержавним; збройний конфлікт є внутрішньодержавним, але є втручання у збройний конфлікт міжнародної організації з метою примушення до миру; збройний конфлікт є внутрішньодержавним, але з його приводу визнається стан війни; збройний конфлікт є національно-визвольною війною; збройний конфлікт є конфліктом за відокремлення; збройний конфлікт є внутрішньодержавним, але є втручання іноземної держави (держав). Звертається увага на відсутність в доктрині єдності щодо визначення ступеня та наслідків іноземного втручання з метою визнання збройного конфлікту міжнародним. Наголошується, що для інтернаціоналізації національно-визвольного руху відповідно до положень ст.ст. 96, 43 Додаткового протоколу I 1977 р. до Женевських конвенцій 1949 р. та ст. 7 Конвенції ООН 1980 р. важливими критеріями є як те, що зазначений рух є представником інтересів народу, так і те, що він задовольняє вимогу репрезентативності (високий рівень інтенсивності конфлікту, підтримка населення, наявність дисциплінованих збройних формувань, дотримання права збройних конфліктів, ефективний контроль території, визнання руху відповідною міжнародною організацією).

Наголошується, що до збройного конфлікту неміжнародного характеру застосовуються окрім загальних норм міжнародного права і внутрішньодержавного права групи норм міжнародного гуманітарного права, спеціально передбачених для таких збройних конфліктів, а саме: стаття 3, загальна для усіх Женевських конвенцій 1949 року, Додатковий протокол II 1977 року до цих конвенцій, стаття 19 Гаазької конвенції 1954 року щодо захисту культурних цінностей під час війни, Протокол II до Конвенції 1980 року (із доповненнями). Встановлено, що вирішення питання щодо віднесення збройного конфлікту до неміжнародного та, відповідно, розповсюдження на нього положень Протоколу II 1977 року, не належить до юрисдикції держави, на території якої відбувається збройний конфлікт. Доведено, що застосування цього Протоколу залежить від об'єктивної реалізації умов, визначених у ст. 1 цього Протоколу. На думку автора, ці повноваження з урахуванням вимог ст. 25 Статуту ООН має Рада Безпеки ООН.

Аргументовано, що поряд із правом прав людини і в умовах мирного часу діють окремі норми Женевських конвенцій 1949 року, зокрема у випадках репатріації військовополонених та інтернованих цивільних осіб, звільнення незаконно арештованих чи засуджених у зв'язку із конфліктом та забезпечення справедливого правосуддя. Доведено, що норми статті 3, загальної для усіх

Женевських конвенцій 1949 року, можуть бути застосовані в усіх ситуаціях, оскільки, як вважає Міжнародний Суд ООН, є нормами звичаєвого права.

У підрозділі 2.2. «Сфера застосування *ratione personae*» проведено аналіз застосування міжнародного гуманітарного права до держав, міжнародних організацій, національно-визвольних рухів та інших квазідержавних утворень, сторін збройного конфлікту неміжнародного характеру, а також до індивідів.

Аргументовано, що виходячи з теорії міжнародного права існують всі необхідні підстави застосування міжнародного гуманітарного права до всіх суб'єктів міжнародного права - держав, міжнародних організацій, національно-визвольних рухів та певних квазідержавних утворень, індивідів, а також за певних умов до сторін збройного конфлікту неміжнародного характеру. Доводиться, що застосування норм міжнародного гуманітарного права не пов'язується з формальним визнанням воюючими державами один одного у якості сторони збройного конфлікту. Наголошується, що в доктрині міжнародного права не існує єдності відносно наслідків іноземного втручання у внутрішній збройний конфлікт та визначення ступеню інтернаціоналізації такого конфлікту.

Доведено, що застосування заходів економічного характеру, зокрема застосування економічних санкцій до однієї з держав-сторони збройного протистояння, не призводить до збройного конфлікту міжнародного характеру між відповідними державами (групами держав) та/або міжнародною організацією та відповідною державою, оскільки положення ст. 2 п. 4 Статуту ООН щодо визначення поняття «сили» охоплює лише «збройну силу». Зазначається, що факт надання однієї із сторін збройного конфлікту технічної чи економічної допомоги може вважатися втручанням лише у тому разі, якщо така допомога має властивості «суттєво вплинути» на наслідки такого збройного конфлікту.

Досліджено застосування норм міжнародного гуманітарного права до міжнародних миротворчих операцій, зокрема «гуманітарних інтервенцій». На основі проведеного аналізу дисертантом зроблено висновок щодо необхідності приєднання ООН та інших відповідних регіональних міжнародних організацій, зокрема ЄС, до міжнародних конвенцій з міжнародного гуманітарного права.

Відзначається, що міжнародне гуманітарне право пов'язує індивідів – як представників державної влади держави-учисниці збройного конфлікту, зокрема її збройних сил, так і приватних осіб, особливо в питаннях захисту жертв збройних конфліктів, цивільних об'єктів і культурних цінностей та відповідальності за серйозні порушення її норм. Аналізуються у зв'язку з цим як конвенційні норми, так і відповідні резолюції Ради Безпеки ООН та Нюрнберзькі принципи.

Аргументовано з урахуванням особливостей сучасних збройних конфліктів необхідність вдосконалення класичної концепції міжнародного гуманітарного права, яка направлена перш за все на захист громадян супротивної сторони конфлікту – жертв конфлікту, та в меншій мірі регулює правовідносини між державою та її громадянами (підданими). Акцентується увага на тому, що у випадку збройного конфлікту під захистом міжнародного гуманітарного права перебувають як громадяни супротивної держави-учасниці збройного конфлікту, зокрема військовополонені та цивільні особи на окупованій території, так і власні

громадяни. Аналізується застосування у таких випадках норм права збройних конфліктів та права прав людини.

У підрозділі 2.3. «Сфера застосування *ratione loci*» визначається територіальна юрисдикція застосування міжнародного гуманітарного права.

Висвітлюються положення норм міжнародного гуманітарного права щодо зобов'язань держав-учасниць застосовувати зазначені норми на усій території тієї чи іншої держави. Зазначається, що у разі участі міжнародних організацій в договорах з гуманітарного права сфера застосування *ratione loci* визначається в межах території держав-учасниць тієї чи іншої міжнародної організації.

Акцентується увагу на застосуванні норм міжнародного гуманітарного права з урахуванням предмету цієї галузі міжнародного права і за межами території держави, зокрема у випадках ведення воєнних дій збройними силами такої держави на території іншої країни, у відкритому морі або в космосі, а також у разі участі відповідної держави у міжнародній миротворчій операції по встановленню миру чи міжнародній гуманітарній інтервенції. Наголошується на взаємозв'язку у таких випадках застосування норм права збройних конфліктів та права прав людини, зокрема на прикладі рішення Європейської комісії з прав людини у справі «Кіпр проти Туреччини».

Доведено універсальну територіальну юрисдикцію у вирішенні проблем притягнення до відповідальності міжнародних злочинців у разі вчинення ними серйозних порушень міжнародного гуманітарного права.

У підрозділі 2.4. «Сфера застосування *ratione temporis*» увагу зосереджено на застосування міжнародного гуманітарного права у часі.

Висвітлюються питання застосування норм міжнародного гуманітарного права повністю або частково з моменту початку збройного конфлікту міжнародного чи неміжнародного характеру.

З урахуванням особливостей сучасних збройних конфліктів проаналізовано проблемні питання щодо визначення моменту завершення збройного конфлікту та питання щодо застосування у цих умовах норм міжнародного гуманітарного права. Доводиться, що міжнародне гуманітарне право застосовується не лише під час ведення воєнних дій, а, зокрема, і до моменту завершення окупації, остаточного звільнення осіб, які були затримані у зв'язку із збройним конфліктом, остаточної репатріації військовополонених та інтернованих цивільних осіб, повернення біженців та внутрішньо переміщених осіб. Звертається увага на необхідності уніфікації певних норм міжнародного гуманітарного права, зокрема щодо визначення моменту завершення збройних конфліктів.

Наголошується на необхідності дії норм міжнародного гуманітарного права у мирний час, зокрема до остаточного звільнення незаконно затриманих, заарештованих та/або засуджених осіб у зв'язку із збройним конфліктом, а також вирішення питань щодо притягнення до відповідальності винних у вчиненні серйозних порушень міжнародного гуманітарного права.

У підрозділі 2.5. «Захист осіб та об'єктів під час ведення воєнних дій» досліджуються норми щодо обмеження на ведення воєнних дій під час міжнародного чи неміжнародного збройного конфлікту (право Гааги), а саме: а) обмеження *ratione personae*, б) обмеження *ratione materiae*, в) обмеження *ratione*

conditionis. Обґрунтовується, що обмеження *ratione personae* визначені в основному в Санкт-Петербурзькій декларації 1868 р., Гаазькому положенні 1907 р., Гаазькій конвенції 1954 р., Женевських конвенціях 1949 р. і Додатковому протоколі I до них 1977 р., в яких визначені зобов'язання сторін збройного конфлікту, як сторони, яка нападає, так і сторони, яка захищається.

Наголошується, що обмеження *ratione materiae* включають такі зобов'язання для воюючої сторони, як: заборона нападу на цивільні об'єкти; заборона нападу на місцевості, що не обороняються; заборона нападу на нейтралізовані зони; заборона нападу на санітарні і безпечні зони і місцевості, а також на демілітаризовані зони; заборона нападу на стаціонарні та мобільні санітарні підрозділи і установи; заборона нападу на організації цивільної оборони; заборона нападу на культурні цінності та місця відправлення культу; заборона нападу на об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення; заборона завдати значну шкоду довкіллю; заборона нападу на споруди та установки, що мають небезпечні сили (греблі, дамби, атомні електростанції).

Обґрунтовується, що обмеження *ratione conditionis* перш за все стосуються обмеження на використання і заборону окремих видів зброї, зокрема видів зброї, заборона яких обумовлено характером їх дії (зброї, що робить смерть фатальною; зброї, що спричиняє надмірні пошкодження; зброї невибіркової дії). У зв'язку з наведеним, проаналізовано Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р., Конвенцію про заборону розроблення, виробництва і накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) зброї і токсинів та їхнього знищення 1972 р., Конвенцію про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибірккову дію 1980 р., Конвенцію про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення 1993 р. Також обґрунтовано, що обмеження *ratione conditionis* також стосуються обмеження і заборони окремих методів ведення збройної боротьби. Доведено незаконність погрози та застосування ядерної зброї, а також необхідність вдосконалення міжнародно-правового регулювання застосування кібер-інформаційних технологій та штучного інтелекту у військовій діяльності.

Проаналізовано міжнародно-правові засади забезпечення прав осіб, які знаходяться під владою супротивника (військовополонених, тимчасово затриманих, інших осіб, які перебувають під захистом міжнародного права). Наголошується на необхідності здійснення більш жорсткого контролю з боку ООН та інших відповідних міжнародних організацій, а також окремих держав, МКЧХ, Міжнародної комісії щодо встановлення фактів за станом утримання військовополонених, тимчасово затриманих та інтернованих осіб.

Зроблено аналіз міжнародно-правові засади організації діяльності органів місцевого самоврядування, забезпечення захисту державного і приватного майна, оподаткування, забезпечення права на судовий захист в умовах збройних конфліктів, зокрема в умовах окупації території супротивної держави.

Розділ 3. «Принципи міжнародного гуманітарного права» складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 3.1. «Загальні принципи міжнародного права. Система принципів міжнародного гуманітарного права» обґрунтовується, що прогресивний розвиток міжнародного гуманітарного права потребує дослідження його принципів як цілісного інституту, який визначає концептуальні напрямки сучасного його розвитку, його нормативно-правової регламентації та практичної реалізації. Відзначається, що саме принципи забезпечують його єдність і системність.

Зазначається, що основні принципи міжнародного права закріплені у Статуті ООН, Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співпраці між державами згідно з Статутом ООН 1970 року, Заключному акті Наради з безпеки і співпраці в Європі 1975 року, Підсумковому документі Віденської зустрічі 1989 року тощо, до яких дисертант відносить: принцип суверенної рівності держав; принцип незастосування сили чи погрози силою у міжнародних відносинах; принцип вирішення міжнародних суперечок мирними засобами; принцип поваги прав людини й основоположних свобод; принцип невтручання у внутрішні справи держав; принцип територіальної цілісності держав; принцип непорушності державних кордонів; принцип рівноправності і самовизначення народів і націй; принцип співробітництва між державами; принцип сумлінного виконання зобов'язань за міжнародним правом. Автор визначає основні принципи міжнародного права як загальновизнані норми вищого порядку, які концентровано відображають поведінку суб'єктів міжнародних відносин та застосовуються у міжнародному гуманітарному праві як галузі міжнародного права. При цьому, акцентується увага на тому, що зазначений перелік не є вичерпним.

З урахуванням положень статті 38 Статуту Міжнародного Суду ООН як загального положення у відношенні джерел міжнародного права наголошується на відмінності між основними принципами міжнародного права і загальними принципами права. Дисертант аналізує і розкриває зміст, зокрема, наступних загальних принципів: принцип добросовісності (*bona fides, bonne foi, good faith*), принцип *pacta sunt servanda*, принцип незловживання правом, принцип *sic utere tuo ut alienum non laedas* (тобто використовуй свою власність так, щоб не шкодити власності іншого), принцип справедливості (*equity*), принцип відповідальності (*responsibility*), принцип повної компенсації (*restitutio in integrum*) за заподіяну шкоду, принцип пропорційності, принцип *vis major* (непереборної сили), принцип *salus populi suprema lex* (благо народу — вищий закон), принцип заборони несправедливого збагачення (*unjust enrichment*), принцип заборони відмови в правосудді (*denial of justice*), а також низка принципів презумпцій та загальних принципів у галузі процесуального права (наприклад, такі принципи, як «ніхто не може бути суддею у власній справі» (*nemo iudex in sua causa*), «вислухай і іншу сторону» (*audiatur et altera pars*) тощо). Досліджуючи загальні принципи міжнародного права в контексті теорії міжнародного гуманітарного права, автор особливу увагу приділяє таким принципам, як принцип *pacta sunt servanda*.

Досліджено співвідношення принципів міжнародного гуманітарного права та загальних принципів міжнародного права. Доводиться, що загальні принципи міжнародного права, будучи імперативними нормами, являють собою основу

міжнародного публічного порядку, у рамках якого відбувається становлення і розвиток міжнародного гуманітарного права.

Аргументовано наявність певної системи принципів міжнародного гуманітарного права, які умовно дисертант поділяє на дві категорії: основоположні загальні і спеціальні принципи. Наголошується, що однією з характерних рис міжнародного гуманітарного права як нормативної системи є наявність у ній основоположних загальних принципів, які користуються вищим авторитетом у рамках цієї специфічної нормативної системи. Звертається увага на тому, що загальні принципи міжнародного права займають особливе місце в системі основоположних загальних принципів міжнародного гуманітарного права, оскільки, в силу свого універсального характеру, вони являють собою той правовий фундамент, на якому відбувається формування міжнародних відносин, у яких беруть участь представники різних правових систем і юридичних традицій. Звертається увага на значення Нюрнберзьких принципів у вирішенні питань відповідальності за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права.

Наголошується на належності основоположних загальних принципів міжнародного гуманітарного права до норм *jus cogens* з моменту їх визнання. Зазначається необхідність закріплення принципів міжнародного гуманітарного права в єдиному формулюванні *expressis verbis*. З метою визначення та систематизації принципів міжнародного гуманітарного права запропоновано прийняття відповідної декларації Генеральної Асамблеї ООН.

У підрозділі 3.2. «Основоположні загальні принципи міжнародного гуманітарного права» досліджено основоположні загальні принципи міжнародного гуманітарного права: «застереження Мартенса» та наступні принципи: а) принцип гуманності; б) принцип необхідності; в) принцип співрозмірності; г) принцип проведення розмежування; д) принцип заборони заподіяння надмірних страждань; е) принцип незалежності *jus in bello* від *jus ad bellum*.

Доведено, що зазначені принципи засновані не на окремому джерелі міжнародного права, а на міжнародних договорах, звичаях або загальних принципах міжнародного права, та регулюють різні сфери міжнародного гуманітарного права. Зазначається, що з одного боку, вони, як правило, випливають з існуючих міжнародно-правових норм, оскільки відображають сутність і значення цих норм, а з іншого - впливають на існуючі норми, підтримують ці норми та допомагають визначити їх зміст, що є важливим, насамперед, у разі їх тлумачення.

Виявлено і проаналізовано проблемні питання застосування основоположних загальних принципів в умовах сучасних збройних конфліктів, особливо пов'язаних із залученням усього населення у воєнні дії. Доводиться наявність тенденцій наближення окремих з таких конфліктів до стану «тотальної війни», що, як вважає дисертант, робить проблематичним реалізацію, зокрема, принципу проведення розмежування між комбатантами та не комбатантами. Крім цього, автор вважає, що існують тенденції визнання усього цивільного населення супротивної сторони «винним», і, відповідно, це населення може зазнавати воєнних нападів з

використанням будь-яких засобів і методів, а також процедур люстрації та «перехідного правосуддя».

Висвітлюється роль ООН та її органів, зокрема Генеральної Асамблеї та Міжнародного Суду ООН, у виділенні, уточненні та тлумаченні основоположних загальних принципів міжнародного гуманітарного права. Зокрема, проаналізовано у зв'язку з цим правову позицію Міжнародного Суду ООН у справі «Нікарагуа проти США» 1986 року.

Підкреслюється, що ці принципи створюють правові підвалини для спеціальних принципів міжнародного гуманітарного права.

У підрозділі 3.3. «*Спеціальні принципи міжнародного гуманітарного права*» розглядаються спеціальні принципи міжнародного гуманітарного права, які містяться в основних джерелах міжнародного гуманітарного права.

Дисертантом визначено та досліджено наступні спеціальні принципи: а) принципи захисту поранених, хворих та осіб, які потрапили у корабельну аварію; б) принципи захисту військовополонених та затриманих у зв'язку із збройним конфліктом осіб; в) принципи загального і спеціального захисту цивільного населення, у тому числі біженців та внутрішньо переміщених осіб; г) принципи нейтральності медичного і духовного персоналу; д) принципи захисту цивільних об'єктів та об'єктів, що мають небезпечні сили; е) принципи захисту культурних цінностей, об'єктів релігійного культу та культурних прав; ж) принципи захисту навколишнього природного середовища та екологічних прав; з) принципи захисту приватної і суспільної власності, недопущення надмірного та незаконного оподаткування; і) принципи захисту політичних, економічних і соціальних прав; й) принципи управління окупованою територією; к) принцип справедливого правосуддя; л) принципи застосування та захисту емблеми Червоного Хреста; м) принцип заборони дискримінації; о) принципи морської війни; п) принципи повітряної війни; р) принципи сухопутної війни тощо. Запропоновано поділ спеціальних принципів міжнародного гуманітарного права на сім категорій: принципи забезпечення універсальних прав людини в мирний і воєнний час; принципи, що визначають захист осіб, які перебувають під владою противника; принципи ведення воєнних дій; принципи захисту довкілля та екології; принципи захисту культурних цінностей та предметів культу; принципи, що стосуються імплементації та виконання норм міжнародного гуманітарного права; принципи відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного права.

Акцентується, з урахуванням важливості для України та інших держав-учасниць, увага на такій категорії спеціальних принципів, як принципи імплементації та виконання міжнародного гуманітарного права.

Наголошується, що в рамках зазначених категорій спеціальних принципів можна виділити *основні та додаткові спеціальні принципи*, зокрема у сфері захисту цивільного населення - врахування особливостей захисту жінок, дітей, біженців і внутрішньо переміщених осіб, а під час ведення воєнних дій – особливостей заборони жорстокого поводження, взяття заручників, застосування репресалій, застосування покарання без попереднього судового вироку, винесеного належним судом з дотриманням судових гарантій. При цьому, як доводить дисертант, додаткові спеціальні принципи можуть бути застосовані в

різних категоріях правовідносин. Так, принципи недискримінації та диференційованого поводження надають «загальний» і «особливий» захист як жінкам, які є цивільними особами, так і жінкам, які є військовополоненими.

Доведено наявність у праві збройних конфліктів і праві прав людини, які є складовою міжнародного гуманітарного права, загальних принципів, зокрема таких принципів, як принцип недоторканності, принцип рівності та недопущення дискримінації, принцип справедливого правосуддя, принцип права власності, принцип безпеки. Зокрема, проаналізовано принцип рівності та недискримінації в контексті Керівних принципів ООН з питання переміщення осіб всередині країни 1998 року та Принципів ООН щодо реституції житла та майна в контексті повернення біженців та переміщених осіб («Принципів Пін'єру»). Зазначається, що окремі керівні принципи, зокрема, що стосуються жінок, уражених збройним конфліктом, захисту цивільного населення, вирішення екологічних проблем тощо, були досліджені МКЧХ та розглянуті на міжнародних конференціях Червоного Хреста і Червоного Півмісяця.

Підрозділ 3.4. «Принципи і способи тлумачення норм міжнародного гуманітарного права» присвячено розгляду основних теорій, принципів і способів тлумачення норм міжнародного гуманітарного права.

Наголошується, що в доктрині міжнародного права склалося декілька напрямків щодо природи і цілей тлумачення міжнародних договорів. Дослідженно погляди дослідників, яких умовно можна назвати «суб'єктивістами», «текстуалісти» та «функціоналісти».

Зазначається, що від принципів тлумачення слід відрізнити способи або прийоми тлумачення, які, на відміну від принципів, не мають обов'язкової сили. Висвітлюються такі способи тлумачення міжнародних договорів, як: історичне тлумачення; систематичне тлумачення; граматичне тлумачення; літеральне тлумачення; логічне тлумачення; телеологічне тлумачення; звичайне чи узуальне тлумачення. Відзначається, що зазначені способи тлумачення являють собою необхідний юридично-технічний інструментарій, за допомогою якого здійснюється роз'яснення змісту конвенційної чи звичаєвої норми з метою їх правильного дотримання та виконання.

Розділ 4. «Правовий механізм імплементації норм міжнародного гуманітарного права» складається з трьох підрозділів. У підрозділі 4.1. «*Поняття та елементи правового механізму імплементації міжнародного гуманітарного права*» визначено поняття імплементації міжнародного гуманітарного права та правового механізму цієї імплементації, його міжнародний та внутрішньодержавний структурні елементи. Зазначається, що в доктрині міжнародного права міжнародно-правове регулювання у його широкому розумінні охоплює такі основні фази, як: а) правотворча фаза, в якій здійснюється процес створення міжнародно-правових норм; б) правозастосовна фаза, в якій здійснюється процес імплементації норм. Наголошується, що принцип *pacta sunt servanda* встановлює зобов'язання держав добросовісно і в повному обсязі виконувати зобов'язання у сфері міжнародного гуманітарного права.

Наголошується, що з огляду на загальні положення теорії міжнародного права норми міжнародного гуманітарного права залежно від характеру дій його

суб'єктів реалізуються в таких формах, що охоплюються поняттям імплементації, як: дотримання, виконання, використання та застосування. Здійснюючи аналіз правового механізму імплементації дисертант звертає увагу на певні його недоліки, які, на його думку, обумовлені рядом факторів, зокрема існуванням децентралізованої системи імплементації, оскільки традиційним її суб'єктом є держави-учасники, які в межах внутрішньодержавної юрисдикції зобов'язані «за будь-яких обставин» забезпечити досягнення цілей міжнародно-правового регулювання щодо захисту жертв збройних конфліктів і заборони чи обмеження застосування відповідних засобів і методів ведення збройної боротьби, «дотримуватись» та «забезпечити дотримання» іншими суб'єктами норм міжнародного гуманітарного права, що є проблематичним, зокрема, для держави, яка стала жертвою агресії. Тому, в сучасних умовах, як доводить дисертант, зазначений децентралізований метод імплементації міжнародного гуманітарного права доповнюється, а іноді і частково заміщується, більш централізованим та ефективним механізмом, що передбачений Статутом ООН. Йдеться як про заходи політичного і економічного характеру по відношенню до держави-порушника міжнародного права, так і застосування до нього заходів, передбачених главою VII Статуту ООН, зокрема і застосування збройної сили.

Проаналізовано особливості імплементації міжнародного гуманітарного права в державах з моністичною та дуалістичною правовою системою. Звертається увага на проблемних питаннях імплементації норм міжнародного гуманітарного права на національному рівні, зокрема у питаннях законодавчого забезпечення захисту цивільного населення, реалізації кримінальної відповідальності винних осіб у разі вчинення ними серйозних порушень.

Наголошується, що міжнародне гуманітарне право є результатом кодифікації, уніфікації та гармонізації перш за все звичаєвих норм.

У підрозділі 4.2. «Міжнародні інституційні правові засоби імплементації міжнародного гуманітарного права» досліджено міжнародний елемент правового механізму імплементації міжнародного гуманітарного права. Дисертант узагальнює та класифікує правові і інституціональні форми, в яких існують правові засоби забезпечення імплементації міжнародного гуманітарного права на міжнародному рівні на такі основні групи: а) міжнародні процедурні правові засоби імплементації (міжнародні процедури); б) міжнародні інституціональні правові засоби імплементації. Серед міжнародних інституціональних правових засобів імплементації виділяється: діяльність держави-покровительки; діяльність субституту держави-покровительки, зокрема Міжнародного Комітету Червоного Хреста; діяльність Комісії про встановлення фактів; діяльність інституційних механізмів, передбачених Виконавчим регламентом до Конвенції ЮНЕСКО 1954 року та гл. 6 Протоколу II до цієї Конвенції; діяльність ООН; міжнародні судові органи.

Проаналізовано діяльність *Держави-покровительки, субституту Держави-покровительки*, роль якої може виконувати *Міжнародний Комітет Червоного Хреста*. Доведено, що МКЧХ, виконуючи окремі функції субституту *de facto*, ніколи не діє у такій якості *de jure*, оскільки, як вважається, його публічна правова позиція може вплинути на його нейтральний статус. Досліджено правовий статус

та компетенцію *Комісії з встановлення фактів*, що діє в умовах міжнародних збройних конфліктів. Проаналізовано діяльність у сфері міжнародного гуманітарного права *інституціональних механізмів, передбачених ст. 3 Виконавчого регламенту до Конвенції ЮНЕСКО 1954 року та главою 6 Протоколу II 1999 року до цієї Конвенції*.

Доведено, що порушення міжнародного гуманітарного права в умовах збройних конфліктів відповідно до рішень *Організації Об'єднаних Націй* є загрозою миру і безпеці. Визначена роль ООН та її органів у вирішенні проблем імплементації міжнародного гуманітарного права. Доведено, що застосування політичних і економічних санкцій до держави-порушника з боку ООН та інших міжнародних організацій, зокрема Ради Європи та ЄС, а також міжнародні миротворчі операції ООН по підтримці та встановленню миру, зокрема і гуманітарні інтервенції, займають важливе місце в міжнародно-правовому механізмі імплементації норм міжнародного гуманітарного права.

Проаналізовано роль і значення діяльності міжнародних судових органів, міжнародних неурядових організацій, національних товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця у вирішенні проблем імплементації міжнародного гуманітарного права. Наголошується на важливості використання міжнародних судових органів для захисту прав особи та національних інтересів як в рамках права збройних конфліктів, так і права прав людини.

У *підрозділі 4.3. «Внутрішньодержавний механізм імплементації міжнародного гуманітарного права»* зазначається, що в механізмі імплементації міжнародного гуманітарного права особливе місце належить державі-учаснику як суб'єкту міжнародного права. Проаналізовано особливості процесу впливу норм міжнародного гуманітарного права на внутрішньодержавну правову систему. Обґрунтовано, що внутрішньодержавний механізм імплементації міжнародного гуманітарного права залежить від характеру взаємодії міжнародної і внутрішньодержавної правових систем та передбачає необхідності реалізації правотворчих та правозастосовних заходів.

Проаналізовано правові питання виконання Україною зобов'язань щодо імплементації норм міжнародного гуманітарного права. Доводиться необхідність імплементації у національне законодавство норм міжнародного гуманітарного права у повному обсязі, зокрема повної імплементації Конвенції про статус осіб без громадянства 1954 р., Конвенції скорочення безгромадянства 1961 р. та ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду.

Розділ 5. «Міжнародно-правове регулювання відповідальності за порушення міжнародного гуманітарного права» складається з п'яти підрозділів.

У *підрозділі 5.1. «Зобов'язання щодо дотримання міжнародного гуманітарного права – зобов'язання erga omnes. Концепція серйозних порушень міжнародного гуманітарного права»* доведено, що зобов'язання щодо дотримання міжнародного гуманітарного права є зобов'язаннями *erga omnes*.

Дістало подальшого розвитку дослідження концепції і серйозного порушення міжнародного гуманітарного права як міжнародного злочину та як підстави міжнародно-правової відповідальності держави, міжнародної організації та/або

міжнародної кримінальної відповідальності індивіда. Доведено універсальну юрисдикцію відносно відповідальності за вчинення серйозних порушень міжнародного гуманітарного права як злочинів проти миру та міжнародної безпеки. При цьому зазначається, що введення амністії на національному рівні стосовно цих міжнародних злочинів не впливає на відповідальність за їх вчинення на міжнародному рівні.

У підрозділі 5.2. «Міжнародно-правова відповідальність держав та міжнародних організацій за порушення міжнародного гуманітарного права» доводиться, що міжнародне гуманітарне право як галузь міжнародного права застосовується як до первинних суб'єктів міжнародного права – держав, так і до вторинних – міжнародних організацій.

Доведено, що держави неоднаково, з урахуванням різниці у ратифікації та приєднанні до гуманітарних конвенцій та наявності певних застережень і заяв, пов'язані нормами договірної міжнародного гуманітарного права, що є важливим у разі визначення ступеню їх відповідальності та застосування відповідних міжнародно-правових норм. При цьому, звертається увага на односторонньому характері зобов'язань в міжнародному гуманітарному праві.

Наголошується, що оскільки механізми держави-покровительки та Комісії з встановлення фактів не є достатньо ефективними, найбільш дієвим механізмом притягнення держави-порушника до відповідальності є централізований механізм в рамках ООН, зокрема, як застосування у разі загрози миру, порушення миру або акту агресії відповідних санкцій, так і заходів, передбачених главою VII Статуту ООН, а також міжнародних судових процедур. Проаналізовано загальне зобов'язання щодо виплати компенсації та відповідальність держав за усі діяння, вчинені особами зі складу її збройних сил, заборону репресалій проти осіб і об'єктів, що знаходяться під захистом міжнародного права, та проти цивільного населення. Зазначається, що як держава не може позбавити відповідних прав осіб, які перебувають під захистом, так і такі особи не можуть відмовитися від таких прав, оскільки вони в основному передбачені нормами *jus cogens*. Наголошується на виключенні посилання на стан необхідності для виправдання державою порушень.

Доводиться, що міжнародно-правова відповідальність міжнародної організації в рамках міжнародного гуманітарного права може бути реалізована з урахуванням звичаєвого характеру міжнародного гуманітарного права та належності більшості її норм до норм *jus cogens*. Звертається увага на таку нову форму діяльності у сфері організації компенсаційних виплат як «компенсаційна комісія ООН».

У підрозділі 5.3. «Індивідуальна кримінальна відповідальність особи за порушення норм міжнародного гуманітарного права» дістало подальшого розвитку дослідження поняття індивідуальної кримінальної відповідальності особи за серйозні порушення норм міжнародного гуманітарного права.

Аргументовано нову концепцію серйозного порушення міжнародного гуманітарного права як одного з найсерйозніших злочинів, що викликають стурбованість всього міжнародного співтовариства, та підстави кримінальної відповідальності індивіда за його вчинення. Доведено, що ця концепція має

охоплювати не лише воєнні злочини, а і злочин геноциду, злочини проти людяності та терористичні акти, що можуть бути вчинені під час міжнародних чи неміжнародних збройних конфліктів. Наголошується, що перелік серйозних порушень, визначений у міжнародно-правових актах, не є вичерпним.

Запропоновано виокремити декілька модифікацій серйозного порушення міжнародного гуманітарного права як міжнародного злочину: 1) «гаазько-жєневську», сконструйовану відповідно до норм права Гааги та права Жєневи, зокрема відповідно до вимог Жєневських конвенцій 1949 року та Додаткових протоколів I та II до них 1977 року, Конвенції ЮНЕСКО 1954 року та двох протоколів до неї, міжнародних конвенцій щодо заборони конкретних видів зброї; 2) «римську», закладену в Римському статуті Міжнародного кримінального суду; 3) «ню-йорську», формування якої пов'язано з відповідними резолюціями Ради Безпеки ООН щодо створення і діяльністю міжнародних трибуналів *ad hoc* по колишньої Югославії та Руанді. Доводиться, що незважаючи на наявні розбіжності в окремих елементах, вони мають єдину концептуальну основу.

Запропоновано зміни до Додаткового протоколу I 1977 року та Римського Статуту Міжнародного кримінального суду в частині визначення серйозних порушень міжнародного гуманітарного права.

У підрозділі 5.4. «Міжнародно-правова система запобігання порушенням міжнародного гуманітарного права» доведено, що міжнародне гуманітарне право має універсальну юрисдикцію та власну систему протидії серйозним порушенням її норм, яка передбачає класифікацію таких порушень, санкції та міжнародну судову процедуру відповідальності.

Наголошується на тенденції посилення ролі ООН та її органів, а також таких регіональних організацій, як Рада Європи та Європейський Союз, у протидії серйозним порушенням міжнародного гуманітарного права.

Проаналізовано діяльність міжнародних та національних судових органів як елементів міжнародно-правової системи протидії серйозним порушенням міжнародного гуманітарного права.

У підрозділі 5.5. «Питання виконання Україною міжнародних зобов'язань щодо встановлення відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного права» здійснено аналіз виконання Україною міжнародних зобов'язань щодо встановлення відповідальності у разі порушення норм міжнародного гуманітарного права.

Наголошується на необхідності виконання міжнародних зобов'язань у повному обсязі, зокрема щодо запровадження в КК України універсальної юрисдикції та встановлення відповідальності за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права незалежно від виду збройного конфлікту.

ВИСНОВКИ

Дисертація містить наукові положення та науково обґрунтовані висновки у галузі міжнародного права, що розв'язують важливу наукову проблему переосмислення та універсалізації сучасних підходів до теорії та принципів міжнародного гуманітарного права, і по цих результатах обґрунтовуються

висновки, котрі характеризуються теоретичною новизною і практичним значенням:

1. Міжнародне гуманітарне право як галузь міжнародного права має особливу систему права, автономну від систем інших галузей міжнародного права та національних правових систем. Досліджуючи зміст міжнародного гуманітарного права доведено, що ця галузь міжнародного публічного права включає в себе не лише норми, що регулюють *jus in bello* чи право збройних конфліктів, а і норми, що регулюють право прав людини в умовах збройних конфліктів чи пов'язаних з такими конфліктами. У зв'язку з цим та аналізуючи співвідношення таких понять, як *jus in bello*, *jus ad bellum*, *jus contra bellum*, *jus post bellum* автором, на основі положень норм міжнародних договорів, відповідних рішень ООН і регіональних міжнародних організацій та судової практики, доведено, що право збройних конфліктів, є лише частиною міжнародного гуманітарного права. Змістовно ця галузь міжнародного публічного права включає в себе як норми права війни (*jus in bello*) чи права збройних конфліктів, так і норми права прав людини, насамперед його універсальні норми. Наявність будь-якого збройного конфлікту не є *a priori* підставою для припинення дії чи денонсації міжнародно-правових зобов'язань у сфері основоположних прав людини. З точки зору юридичного позитивізму існують тенденції зближення міжнародного гуманітарного права з іншими галузями міжнародного права, зокрема із правом міжнародної безпеки, міжнародним екологічним та міжнародним економічним правом, що вказує на ймовірні варіанти розвитку міжнародного гуманітарного права в контексті тенденцій розвитку міжнародного публічного права в цілому та її окремих галузей. На розвиток цієї галузі міжнародного права впливає і необхідність міжнародно-правового регулювання застосування новітніх засобів і методів ведення збройної боротьби, зокрема засобів і методів, пов'язаних із застосуванням штучного інтелекту та кібертехнологій.

При цьому, поряд з універсальним міжнародним гуманітарним правом формується регіональне європейське гуманітарне право, яке являє собою регіональну підсистему універсального міжнародного гуманітарного права і сприяє розвитку міжнародного гуманітарного права.

2. Комплексне теоретичне дослідження цього унікального явища міжнародного життя дозволяє визначити, що міжнародне гуманітарне право є сукупністю (системою) діючих звичаєвих та конвенційних норм, котрі регулюють міжнародні гуманітарні відносини та забезпечують повагу людської особистості та її розвиток, забороняють або обмежують застосування певних засобів і методів ведення збройної боротьби, а також регулюють питання відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного права.

3. Міжнародне гуманітарне право має глибинний генезисний і ціннісний вимір, пов'язаний із традиціями і звичаями народів, філософською, релігійною і культурною спадщиною людства. Існує типологічна подібність між стародавнім *jus in bello* і правом збройних конфліктів та сучасним міжнародним гуманітарним правом. Водночас є відмінності між цими видами міжнародного права на тлі соціального і науково-технічного прогресу. На думку автора, ця галузь міжнародного права послідовно пройшло чотири етапи розвитку, а саме: 1) *jus in*

bello як складова *jus ad bellum* в рамках доктрини справедливої війни *bellum justum* (з часів існування Стародавнього Єгипту, Стародавнього Сходу та давньоримського *jus gentium* (права народів) — III тис. до н.е. — 60-і роки XIX ст.); 2) *jus in bello* як історичний попередник права збройних конфліктів (60-і роки XIX ст. — сер. XX ст.); 3) право збройних конфліктів (сер. XX ст. — 70-і роки XX ст.); 4) міжнародне гуманітарне право (70-і роки XX ст. — наш час).

4. Міжнародне гуманітарне право є однією з найбільш кодифікованих галузей міжнародного права. Для норм міжнародного гуманітарного права властива певна специфіка форм їх існування, що зумовлена особливою сутністю цього права, зокрема кодифікація і розвиток міжнародного гуманітарного права здійснюється, як правило, в багатосторонніх міжнародних договорах, що є найбільш визнаними у світі. Джерела міжнародного гуманітарного права умовно можна поділити на основні і допоміжні, при цьому на сьогоднішній день не існує вичерпного переліку джерел міжнародного гуманітарного права. До основних джерел міжнародного гуманітарного права в юридичній літературі найчастіше відносять: міжнародний звичай; міжнародний договір; загальні принципи права; загальні принципи міжнародного гуманітарного права, правостворюючі рішення міжнародних організацій. Допоміжними джерелами міжнародного гуманітарного права є: судова практика; кодекси поведінки; рекомендаційні документи міжнародних організацій; доктрина і праці видатних юристів. Особлива роль у розвитку сучасного міжнародного права належить як міжнародним договорам, так і правостворюючим рішенням міжнародних організацій, насамперед ООН, а також міжнародній судовій практиці.

Концепція сучасного міжнародного права характеризується тим, що його договірна складова не може існувати без норм звичаєвого права, які його доповнюють, оскільки за допомогою звичаєвих норм здійснюється заповнення прогалин конвенційного міжнародного гуманітарного права. Залишаючись важливою складовою міжнародного гуманітарного права, звичаєве право продовжує динамічно розвиватися, зокрема і за допомогою договірного права. Таким чином, у даний час існує плідний тісний взаємозв'язок, взаємозалежність і взаємодоповнюваність норм договірного і звичаєвого гуманітарного права.

5. Міжнародне гуманітарне право як особливий, автономний міжнародний правопорядок регулює правовідносини, що стосуються усіх суб'єктів міжнародного права, зокрема: держав, міжнародних організацій, національно-визвольних рухів та інших відповідних напівдержавних утворень, сторін неміжнародного збройного конфлікту та індивідів. Держави, що переживають процес розпаду, не перестають бути суб'єктами міжнародного гуманітарного права. Міжнародне гуманітарне право є обов'язковим як для держав, так і для недержавних утворень (сторін конфлікту), зокрема і в умовах анархічних збройних конфліктів, а також учасників міжнародних миротворчих операцій. Оскільки потенційними суб'єктами міжнародних миротворчих операцій, зокрема і гуманітарної інтервенції, можуть виступати як окремі держави, групи держав, так і ООН та/або регіональні міжнародні організації, такі суб'єкти повинні бути пов'язані нормами міжнародного гуманітарного права. Відповідні міжнародні організації, зокрема ООН, ЄС та НАТО повинні приєднатись до договорів з

гуманітарного права. Міжнародна миротворча операція, зокрема і гуманітарна інтервенція, що здійснюється у випадку масових, грубих та систематичних порушень основоположних прав людини, не суперечить принципу заборони втручання у внутрішні справи держави, оскільки порушення імперативних норм, що мають характер *erga omnes*, не належить до виключної внутрішньої компетенції окремих держав, а є справою усього міжнародного співтовариства. Гуманітарна інтервенція є правомірною лише за відповідним рішенням Ради Безпеки ООН, оскільки в іншому випадку це суперечить принципу заборони застосування сили чи погрози силою, закріпленому у ст. 2(4) Статуту ООН, оскільки останній має загальний характер та охоплює будь-яке застосування сили.

6. Юридичний і соціальний механізми реалізації норм міжнародного гуманітарного права мають специфіку як на міжнародному, так і на національному рівнях, зокрема в рамках міжнародної і національної судової практики, Існує взаємозалежність і тісна координація між цими механізмами.

7. Міжнародне гуманітарне право має особливу сферу застосування, а саме: сферу застосування *ratione materiae* – застосування міжнародного гуманітарного права під час міжнародних і неміжнародних збройних конфліктів, проведенні міжнародних миротворчих операцій ООН, у мирний час; сферу застосування *ratione personae* – застосування міжнародного гуманітарного права до держав, міжнародних організацій, національно-визвольних рухів та інших квазідержавних утворень, сторін неміжнародного збройного конфлікту, а також до індивідумів; сферу застосування *ratione loci* – територіальну юрисдикцію застосування міжнародного гуманітарного права; сферу застосування *ratione temporis* – застосування міжнародного гуманітарного права у часі. Існують особливості застосування норм міжнародного гуманітарного права, зокрема, в умовах воєнної окупації, під час остаточного звільнення осіб, які були затримані у зв'язку із збройним конфліктом, а також остаточної репатріації військовополонених та інтернованих осіб, повернення біженців та внутрішньо переміщених осіб. Обмеження *ratione personae*, обмеження *ratione materiae*, обмеження *ratione conditionis* стосуються міжнародно-правових засад забезпечення прав осіб, які знаходяться під владою супротивника (військовополонених, тимчасово затриманих, інших осіб, які перебувають під захистом міжнародного права), забезпечення захисту майнових прав в умовах окупації та веденні воєнних дій.

8. Міжнародне гуманітарне право має певну системи принципів, які умовно можна поділити поділяє на дві категорії: основоположні загальні і спеціальні принципи. Однією з характерних рис міжнародного гуманітарного права як нормативної системи є наявність у ній основоположних загальних принципів, які користуються вищим авторитетом у рамках цієї специфічної нормативної системи. Основоположними загальними принципами міжнародного гуманітарного права є: «застереження Мартенса» та наступні принципи: а) принцип гуманності; б) принцип необхідності; в) принцип співрозмірності; г) принцип проведення розмежування; д) принцип заборони заподіяння надмірних страждань; е) принцип незалежності *jus in bello* від *jus ad bellum*. Основоположні загальні принципи міжнародного гуманітарного права належать до норм *jus cogens* з моменту їх визнання. Важливою є роль ООН та її органів, зокрема Генеральної Асамблеї та

Міжнародного Суду, МКЧХ у виділенні, уточненні та тлумаченні основоположних загальних принципів.

Спеціальні принципи міжнародного гуманітарного права запропоновано систематизувати на такі категорії, як: принципи забезпечення універсальних прав людини в мирний і воєнний час; принципи, що визначають захист осіб, які перебувають під владою противника; принципи ведення воєнних дій; принципи захисту довкілля та екології; принципи захисту культурних цінностей та предметів культу; принципи, що стосуються імплементації та виконання норм міжнародного гуманітарного права; принципи відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного права. Така систематизація спеціальних принципів обумовлена характером правовідносин, що вони регулюють.

Для права збройних конфліктів і права прав людини, які є складовою міжнародного гуманітарного права, існують загальні принципи, а саме: принципи недоторканності, принципи недопущення дискримінації та принципи безпеки.

Загальні принципи міжнародного права входять в нормативну систему міжнародного гуманітарного права.

Існує необхідність закріплення принципів міжнародного гуманітарного права в єдиному формулюванні *expressis verbis*. З метою визначення та систематизації принципів міжнародного гуманітарного права запропоновано прийняття відповідної декларації Генеральної Асамблеї ООН.

9. З точки зору доктринального та практичного підходів та впливу на правові інститути та розвиток міжнародного гуманітарного права важливе значення мають принципи і способи тлумачення норм міжнародного гуманітарного права, особливо тлумачення органами ООН.

10. В доктрині міжнародного права міжнародно-правове регулювання у його широкому розумінні охоплює такі основні фази, як: а) правотворча фаза, в якій здійснюється процес створення міжнародно-правових норм; б) правозастосовна фаза, в якій здійснюється процес імплементації норм. Принцип *pacta sunt servanda* встановлює зобов'язання держав добросовісно і в повному обсязі виконувати зобов'язання у сфері міжнародного гуманітарного права. З огляду на загальні положення теорії міжнародного права норми міжнародного гуманітарного права залежно від характеру дій його суб'єктів реалізуються в таких формах, що охоплюються поняттям імплементації, як: дотримання, виконання, використання та застосування.

Аналіз міжнародно-правового механізму імплементації вказує на певні його недоліки, які, обумовлені, на наш погляд, рядом факторів, зокрема існуванням децентралізованої системи імплементації, оскільки традиційним її суб'єктом є держави-учасники, які в межах внутрішньодержавної юрисдикції зобов'язані «за будь-яких обставин» забезпечити досягнення цілей міжнародно-правового регулювання щодо захисту жертв збройних конфліктів і заборони чи обмеження застосування відповідних засобів і методів ведення збройної боротьби, «дотримуватись» та «забезпечити дотримання» іншими суб'єктами норм міжнародного гуманітарного права, що є проблематичним, зокрема, для держави, яка стала жертвою агресії. Тому вважаємо, що в сучасних умовах зазначений децентралізований метод імплементації міжнародного гуманітарного права

доповнюється, а іноді і частково заміщується, більш централізованим та ефективним механізмом, що передбачений Статутом ООН. Йдеться як про заходи політичного і економічного характеру по відношенню до держави-порушника міжнародного права, так і застосування до нього заходів, передбачених главою VII Статуту ООН, зокрема і застосування сили.

11. Поняття імплементації міжнародного гуманітарного права та правового механізму цієї імплементації охоплює його міжнародний та внутрішньодержавний структурні елементи. Правові і інституціональні форми, в яких існують правові засоби забезпечення імплементації міжнародного гуманітарного права на міжнародному рівні, можна, на наш погляд, поділити на такі основні групи: а) міжнародні процедурні правові засоби імплементації (міжнародні процедури); б) міжнародні інституціональні правові засоби імплементації. Серед міжнародних інституціональних правових засобів імплементації виділяється: діяльність держави-покровительки; діяльність субституту держави-покровительки, зокрема Міжнародного Комітету Червоного Хреста; діяльність Комісії про встановлення фактів; діяльність інституційних механізмів, передбачених Виконавчим регламентом до Конвенції ЮНЕСКО 1954 року та главою 6 Протоколу II до цієї Конвенції; діяльність ООН; міжнародні судові органи. Особлива роль у сфері контролю за імплементацією та дотриманням норм міжнародного гуманітарного права належить Міжнародному Комітету Червоного Хреста, а також ООН. Зокрема, як застосування з боку ООН економічних і політичних санкцій, так і застосування міжнародних сил ООН є важливими у механізмі імплементації міжнародних зобов'язань у сфері міжнародного гуманітарного права. На внутрішньодержавному рівні імплементації особливе місце належить державі-учаснику як суб'єкту міжнародного права. Особливості процесу впливу норм міжнародного гуманітарного права на внутрішньодержавну правову систему обумовлені тим, що в її основі знаходяться такі елементи, як: правосвідомість, правові норми, форми їх вираження (джерела права) і імплементації (дотримання, використання, виконання, застосування), правові процедури правотворення і право реалізації, а також правопорядок в цілому.

12. Зобов'язання щодо дотримання норм міжнародного гуманітарного права є зобов'язаннями *erga omnes*.

Міжнародне гуманітарне право має власну міжнародно-правову систему запобігання порушенням міжнародного гуманітарного права, складовими якої є міжнародний і національний елементи.

13. Концепція серйозного порушення міжнародного гуманітарного права охоплює як питання визначення цього діяння як міжнародного злочину, так і як підстави міжнародно-правової відповідальності держави, міжнародної організації та/або міжнародної кримінальної відповідальності індивіда. Серйозне порушення міжнародного гуманітарного права як міжнародний злочин – це діяння, що є «міжнародним» за походженням кримінально-правової заборони. Міжнародно-правова криміналізація має прояв у приматі міжнародного визнання злочинності діяння перед положеннями національного права. Такі злочини безпосередньо порушують норми міжнародного гуманітарного права й існують незалежно від наявності кримінально-правової заборони у внутрішньодержавному праві. Поняття

серйозного порушення міжнародного гуманітарного права охоплювати не лише воєнні злочини, а і злочин геноциду, злочини проти людяності та терористичні акти. При цьому перелік серйозних порушень, визначений у міжнародно-правових актах, не є вичерпним. У міжнародному праві закріплено універсальну юрисдикцію відносно відповідальності за їх вчинення. Відсутність відповідальності та/або введення амністії на національному рівні стосовно цих міжнародних злочинів не впливає на відповідальність за їх вчинення на міжнародному рівні.

14. Україні як учасниці договорів з міжнародного гуманітарного права необхідно виконати міжнародні зобов'язання у повному обсязі, зокрема щодо запровадження у універсальної юрисдикції та ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду.

15. Основні тенденції подальшого розвитку теорії та принципів міжнародного гуманітарного права пов'язані з розвитком міжнародного гуманітарного права та інших галузей міжнародного права.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Базов В.П. Теорія та принципи міжнародного гуманітарного права: монографія / В.П. Базов. К.: Фенікс, 2020. 512 с.

2. Базов В.П. Конституційні принципи як основа ефективного та справедливого судового захисту прав людини і громадянина в Україні / Адміністративні суди України: теорія та практика: [монографія] / авт. кол.; за заг. ред. О.М. Нечитайла. – К.: ВАІТЕ, 2015. – 288 с., С. – 23-51.

3. Базов В.П. Доктрина і практика судового нормоконтролю в Україні/ Liber Amicorum до 55 річчя О.Л. Копиленка: [монографія] / авт. кол.; за ред. д.ю.н. О.О. Гріненко. – Київ; Одеса: Фенікс, 2016. – 616 с., С. – 48-60.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав та у наукових фахових виданнях, які включені до міжнародних наукометричних баз

4. Базов В.П. Питання теорії міжнародного гуманітарного права в контексті інтеграції та глобалізації // Юридична Україна. К.: Юрінком Інтер, 2020, № 11.

5. Базов В.П. Принципи міжнародного гуманітарного права // Юридична Україна. К.: Юрінком Інтер, 2020, № 12.

6. Базов В.П. Право на справедливий судовий захист у контексті положень Загальної декларації прав людини // Вісник Вищого адміністративного суду України. К.: Юрінком Інтер, 2008, № 4. – С. 69-75.

7. Базов В.П. Міжнародно-правова доктрина формування податкового кредиту за операціями з контрагентом, що має ознаки фіктивності//Наукові записки Ін-ту законодавства Верховної Ради України/ - К.: 2020, № 5. – С.6-21.

8. Базов В.П. Окремі питання провадження у справах щодо біженців та осіб, які шукають притулку // Вісник Вищого адміністративного суду України. К.: Юрінком Інтер, 2007, № 1. – С. 67-73.

9. Базов В.П. До питання розгляду адміністративних спорів, що виникають у сфері національної безпеки і оборони // Вісник Вищого адміністративного суду України. К.: Юрінком Інтер, 2007, № 3. – С. 29-37.

10. Базов В.П. Контрольовані іноземні компанії (КІК): поняття та принципи оподаткування // Слово Національної школи суддів України/ - К.: 2020, № 5.
11. Базов В.П. Окремі питання юрисдикції спорів щодо оскарження рішень органів адвокатури // Право України/ Спец. Випуск. – К.: 2016, № 2.
12. Базов В.П. Верховенство права – найважливіший принцип адміністративного судочинства // Вісник Вищого адміністративного суду України. К.: Юрінком Інтер, 2007, № 4. – С. 20-28.
13. Базов В.П. Звернення суду України із судовим дорученням про надання правової допомоги до іноземного суду або іншого компетентного органу іноземної держави // Вісник Вищого адміністративного суду України. К.: Юрінком Інтер, 2011, № 2. – С. 79-84.
14. Базов В.П. Виконання в Україні судових доручень іноземних судів в адміністративних справах // Вісник Вищого адміністративного суду України. К.: Юрінком Інтер, 2011, № 3. – С. 91-99.
15. Базов В.П. Сучасна адміністративно-правова доктрина та принцип верховенства права: концептуальні питання // Вісник Вищого адміністративного суду України. К.: Юрінком Інтер, 2012, № 4. – С. 35-38.
16. Базов В.П. Принципи адміністративного судочинства України: питання визначення та розвитку // Вісник Вищого адміністративного суду України. К.: Юрінком Інтер, 2013, № 1. – С. 20-25.
17. Базов В.П. Принцип правової визначеності в адміністративному судочинстві: питання застосування // Вісник Вищого адміністративного суду України. К.: Юрінком Інтер, 2013, № 2. – С. 25-32.
18. Базов В.П. Деякі питання конституційно-правового регулювання судової влади в Україні // Право України. – 2011. - № 4. – С. 53-58.
19. Базов В. П. Актуальні питання забезпечення гласності судового процесу в адміністративному судочинстві України // Право України. – 2014. - №3. – С. 38-46.
20. Базов В.П. Правові проблеми вирішення адміністративними судами спорів про відмову Центральною виборчою комісією України в реєстрації кандидата (кандидатів) у депутати // Наука і правоохорона. К., 2014, № 4. – С. 335-343.
21. Базов В.П. Генезис адміністративної судової юрисдикції України // Вісник Вищого адміністративного суду України. К.: Юрінком Інтер, 2013, № 4. – С. 13-30.
22. Базов В.П. Конституційно-правові засади спеціалізації судової діяльності // Вісник Вищого адміністративного суду України. К.: Юрінком Інтер, 2014, № 2. – С. 59-65.
23. Базов В.П. Окремі питання перегляду судових рішень в адміністративних справах // Вісник Вищого адміністративного суду України. К.: Юрінком Інтер, 2014, № 3. – С. 9-14.
24. Базов В.П. Окремі аспекти юридичної відповідальності суддів Конституційного Суду України // Вісник Вищого адміністративного суду України. К.: Юрінком Інтер, 2016, № 4. – С. 11-18.
25. Базов В.П. Некоторые вопросы уголовной ответственности за нарушения законов и обычаев войны и преступления терроризма // Российский ежегодник международного права/ Спец. выпуск. - СПб – 2003. – С. 221 – 225.

26. Базов В.П. Некоторые вопросы уголовно – правовой охраны культурных ценностей в случае вооруженного конфликта // Российский ежегодник международного права/ Спец. выпуск.- СПб – 2005. – С. 124 – 129.

Статті в інших наукових фахових виданнях

27. Базов В.П. Порухення законів та звичаїв війни / 17 том Великої Юридичної Енциклопедії. Том 17. – К.: Видавництво «Право», Національна академія правових наук України. — 2017. – С. 239-240.

28. Базов В.П. Адміністративне судочинство і прокуратура: питання законодавчої уніфікації / «Вплив адміністративного судочинства на розвиток публічного права в Україні»: Збірник наукових статей. – К.: Юрінком Інтер, 2012. – 272 с. – С. 203-216.

29. Базов В.П. Особливості провадження в адміністративних справах щодо активів, пов'язаних з фінансуванням тероризму / «Проблеми теорії та практики адміністративної юстиції»: Збірник наукових статей. – К.: Юрінком Інтер, 2012. – 384 с. – С. 291-297.

30. Базов В.П. Компетенція адміністративних судів щодо вирішення адміністративних справ, які виникають за участю закордонних дипломатичних установ України // Право військової сфери/ К., 2009, № 10. – С. 14-19.

Матеріали наукових конференцій

31. Базов В.П. Міжнародно – правові аспекти боротьби з міжнародним тероризмом / Управлінські, правові та психологічні аспекти запобігання масовим порушенням громадського порядку і проявам тероризму: *Збірник матеріалів міжнародної науково – практичної конференції*–Київ, 26-28 червня 2008 р. – К.: УВПД ГШ МВС України, 2009. – С. 105 – 107.

32. Базов В.П. Адаптація національного законодавства України відповідно до європейських стандартів / Реалізація євроатлантичного курсу України: Проблемні питання та шляхи їх розв'язання. Нормативно – правове забезпечення процесів євроатлантичної інтеграції України: *Матер. міжнар. конф.* – Київ, 30 вер.2004 р. – К.: Вид. «Поліграф. Компанія ДтаД», 2004. – 392 с. – С.73 – 78.

33. Базов В.П. Питання єдності судової практики в контексті європейського досвіду / Ціннісно-правові засади інтеграційних процесів в Україні / *Матер. міжнар. наук.- практ. конф.* – Київ, 21 квіт.2015 р. – Альманах права. – Вип.6. – К.: ІДіП ім. В.М. Корецького НАН України, 2015. – 608 с. – С. 395 – 401.

34. Базов В.П. Деякі питання конституційно-правового регулювання судового захисту виборчих прав громадян в Україні / Конституція і виборчий процес в Україні (до 19-ї річниці Конституції України) / *Матер. міжнар. наук.- практ. конф.* Київ, 25 черв.2015 р. — К.: ІДіП ім. В.М. Корецького НАН України, 2015.

35. Базов В.П. Конституційна рівність як ціннісна засада судового захисту прав людини / Захист прав людини в адміністративному судочинстві: сучасний стан і перспективи розвитку в Україні / *Зб-к матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 10-річчю процесуальної діяльності адміністративних судів України* – Київ, 1-2 жовтня 2015 року / за заг ред. О.М. Нечитайла. – К.: Ваіте, 2015. – 448 с. – С. 259 – 267.

36. Базов В.П. Питання застосування судового прецеденту в адміністративному судочинстві / Роль і вплив практики адміністративного

судочинства на розвиток публічного права / *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*, присвяченої 10-річчю утворення Вищого адміністративного суду України (м. Київ, 29-30 листопада 2012 р.): Зб. матеріалів / К.: Істина, 2012. – 392 с. – С. 278 – 286.

37. Базов В.П. Модернізація Конституції України як чинник розбудови автономної системи адміністративного судочинства / «Зміни до Конституції України: реформа судової системи» / *Збірник матеріалів круглого столу* (м. Київ, 2 червня 2014р.) / Смокович М.І., Козюбра М.І. та ін. – К.: ТОВ «Компанія ВАІТЕ», 2014. – 166 с. – С. 87 – 93.

38. Базов В.П. Деякі питання щодо форми провадження в національному адміністративному судочинстві / *Збірник наукових праць «Адміністративне право України: стан і перспективи розвитку»*: VI Міжнародна науково – практична конференція «Адміністративне право України: стан і перспективи розвитку» (м. Київ, 23-24 вересня 2011 р.) / Ред. кол.: О.Ф.Андрійко (голова) та ін. – К., ІДІП ім. В.М. Корецького НАН України, 2011. – С. 231 – 237.

39. Базов В.П. Положення Загальної декларації прав людини щодо права на справедливий судовий захист / *Мат. круглого столу*, присв. 65-й річниці прийняття Загальної декларації прав людини: зб-к тез, 6 грудня 2013 року / ДНДІ МВС України. – К.: ДНДІ МВС України, 2013. – 176 с. – С.14 – 19.

40. Базов В.П. Державний фіскальний суверенітет в умовах глобалізації та інтеграції / Судовий розгляд податкових і митних спорів: проблеми, виклики, пріоритети / *Матер. II Міжнар. наук.- практ. конф.* – Київ, 4-5 липня 2019 р. — К.: Верховний Суд, 2019. — 354с. – С. 14 – 22.

АНОТАЦІЯ

Базов В.П. Теорія та принципи міжнародного гуманітарного права. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.11 — міжнародне право. — Інститут законодавства Верховної Ради України, Київ, 2021.

Дисертація є першим в Україні комплексним дослідженням, у якому на основі комплексного теоретико-правового аналізу обґрунтовано нові доктринально-правові положення щодо теорії та принципів міжнародного гуманітарного права. В дисертації розкривається поняття та юридична природа міжнародного гуманітарного права в контексті розвитку світових міжнародних відносин, розглядаються його джерела, суб'єкти, функції, сфера застосування, принципи, механізми імплементації та відповідальності. Досліджуючи зміст міжнародного гуманітарного права доведено, що ця галузь міжнародного публічного права включає в себе не лише норми, що регулюють *jus in bello* чи право збройних конфліктів, а і норми, що регулюють право прав людини, насамперед його універсальні норми.

Досліджено сферу застосування міжнародного гуманітарного права. Доводиться, що застосування норм міжнародного гуманітарного права не пов'язується з формальним визнанням воюючими державами один одного у якості сторони збройного конфлікту.

Аналізується місце міжнародного гуманітарного права в системі права, його співвідношення з міжнародним публічним правом, національним правом, визначаються основні тенденції його розвитку, а також висвітлюються питання, пов'язані з юридичним механізмом реалізації норм міжнародного гуманітарного права в рамках міжнародної та національної практики.

Визначено та досліджено основоположні загальні та спеціальні принципи міжнародного гуманітарного права, принципи та способи тлумачення його норм, а також запропоновано класифікацію цих принципів. Досліджено питання міжнародно-правової відповідальності держав, міжнародних організацій, а також міжнародної кримінальної відповідальності індивідів у разі порушення норм міжнародного гуманітарного права. Визначено поняття та види серйозного порушення міжнародного гуманітарного права.

Сформульовано висновки щодо підвищення ролі міжнародного гуманітарного права в правовому регулюванні сучасних міжнародних відносин і необхідності подальших наукових досліджень цієї галузі міжнародного права.

Ключові слова: міжнародне право, міжнародне гуманітарне право, теорія права, міжнародний договір, міжнародний звичай.

АННОТАЦИЯ

Базов В.П. Теория и принципы международного гуманитарного права. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.11 — международное право. — Институт законодательства Верховной Рады Украины, Киев, 2021.

Диссертация является первым в Украине комплексным исследованием, в котором на основе комплексного теоретико-правового анализа обосновано новые доктринально-правовые положения теории и принципов международного гуманитарного права. В диссертации раскрывается понятие и юридическая природа международного гуманитарного права в контексте развития мировых международных отношений, рассматриваются его источники, субъекты, функции, сфера применения, принципы, механизмы имплементации и ответственности. На основании исследования содержания международного гуманитарного права доказано, что данная отрасль международного публичного права включает в себя не только нормы, которые регулируют *jus in bello* или права вооруженных конфликтов, а и нормы, которые регулируют право прав человека, прежде всего его универсальные нормы.

Исследовано сферу применения международного гуманитарного права. Доказывается, что применение норм международного гуманитарного права не связано с формальным признанием воюющими государствами один одного в качестве стороны вооруженного конфликта.

Анализируется место международного гуманитарного права в общей системе права, его соотношение с международным публичным правом, национальным правом, определяются основные тенденции его развития, а также освещаются вопросы, связанные с юридическим механизмом имплементации норм

международного гуманитарного права в рамках международной и национальной практики.

Определено и исследовано основные общие и специальные принципы международного гуманитарного права, принципы и способы толкования его норм, а также предложена классификация этих принципов. Исследовано, в частности, такие основные общие принципы международного гуманитарного права, как: «оговорка Мартена»; принцип гуманности; принцип необходимости; принцип соразмерности; принцип проведения различия; принцип запрета чрезмерных страданий; принцип независимости *jus in bello* от *jus ad bellum*. Определены тенденции дальнейшего развития указанных принципов.

Сформулированы выводы о повышении роли международного гуманитарного права в правовом регулировании современных международных отношений и необходимости дальнейших научных исследований данной отрасли международного права.

Ключевые слова: международное право, международное гуманитарное право, теория права, принципы права, международный договор, международный обычай.

ANNOTATION

Victor P. Bazov. Theory and Principles of International Humanitarian Law. – Manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Laws in the specialty 12.00.11 – international law. – Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine, Kyiv, 2021.

The dissertation is devoted to the research of the theory and principles of international humanitarian law in the historical development and at the contemporary stage. International humanitarian law concept and legal nature in the context of the world international relations development are revealed in the dissertation, its sources, subjects, functions and scope are considered. Examining the content of international humanitarian law, it has been shown that this branch of public international law includes not only the rules governing *jus in bello* or the law of armed conflict, but also the rules governing human rights, in particular in armed conflicts or related to. such conflicts. It is substantiated that based on the theory of international law, there are all the necessary grounds for the application of international humanitarian law to all subjects of international law – states, international organizations, national liberation movements and certain quasi-state entities, individuals, and under certain conditions – to parties to armed conflict of non-international character.

It is proved that the application of international humanitarian law is not linked to the formal recognition by warring states of each other as a party to an armed conflict. It is emphasized that in the international law doctrine there is no unanimity regarding the consequences of foreign intervention in an internal armed conflict and determining the degree of internationalization of such a conflict.

It is proved that the application of economic measures, in particular the application of economic sanctions to one of the states – parties to the armed conflict, does not lead to an armed conflict of an international nature between the respective states (groups of

states) and / or international organization and the respective state because the provisions of the UN Charter Article 2 paragraph 4 on the definition of «force» covers only «armed force». It is noted that the provision of technical or economic assistance to one of the parties of an armed conflict can be considered as an intervention only if such assistance has the ability to «significantly affect» the consequences of such an armed conflict. The application of the norms of international humanitarian law to international peacekeeping operations, in particular, «humanitarian interventions» has been studied.

Based on the analysis, the author concluded that the UN and other relevant regional international organizations, including the EU, should accede to international conventions on international humanitarian law. The necessity of international legal definition of «international humanitarian intervention» is noted. It is demonstrated that carrying out «international humanitarian intervention» in accordance with the provisions of Chapter VII of the UN Charter is possible only in accordance with the relevant resolution of the UN Security Council in case of violation of mandatory rules of international law, of *erga omnes* character. At the same time, the author argues for the need to distinguish the concept of «international humanitarian intervention», which is characterized by the use of force, from humanitarian intercessions, humanitarian assistance, humanitarian rescue operations and international peacekeeping operations, as the latter have a different legal nature.

The place of international humanitarian law in the legal system, its correlation with public international law and domestic law are analyzed, the main trends of its development are identified, as well as issues related to the legal mechanism of implementation of international humanitarian law in international and domestic legal practice are covered. The conclusion on the existence of tendencies of international humanitarian law convergence with other branches of international law, first of all, with human rights law and international security law, is substantiated.

Taking into account the provisions of international treaties, in particular Article 75 (paragraph 8) of Additional Protocol I to the Geneva Conventions for the Protection of Victims of War, the provisions of several UN Security Council resolutions, including Resolution 237 (1967), UN General Assembly Resolution 2675 (XXV) and international case law it has shown that the relevant provisions of human rights conventions (Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the International Covenant on Civil and Political Rights, the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, the Declaration on the Rights of the Child, etc.) are part of the international humanitarian law sources, above all the mandatory rules of the minimum humanitarian standard, which have the character of *erga omnes* and are aimed at ensuring fundamental inalienable human rights, and are binding on all states (right to life, prevention of ill-treatment and punishment, right to a fair trial, property rights, etc.).

It is noted that in some cases, international conventions refer to the application of certain rules «in case of war or other public danger that endangers the very life of the nation» (Article 15 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Article 4 of the International Covenant on Civil and political rights, etc.). In view of the above, a conclusion is made on the need to respect fundamental human rights in armed conflicts (right to life, suffrage of citizens, the right

to a fair trial, the right to pensions and social protection, the right to health care, the right to protection of property, etc.), in particular under the conditions of all or part of the state territory occupation.

The basic general and special principles of international humanitarian law, principles and ways of interpretation of its norms are defined and researched, and also the classification of these principles is offered. In particular, such fundamental general principles of international humanitarian law as: «Martens's clause»; the principle of humanity; the principle of necessity; the principle of proportionality; the principle of delimitation; the principle of prohibition of causing excessive suffering; the principle of independence *jus in bello* from *jus ad bellum* have been studied. The tendencies of development of the specified principles are presented.

Special attention is paid to the theoretical and practical aspects of implementation and codification of its norms in the context of the international humanitarian law theory. The international legal mechanism of implementation, its international and domestic elements are defined. Peculiarities of international institutional legal means of implementation of international humanitarian law have been studied, in particular: patron states; Fact-finding commissions; ICRC; the institutional mechanism provided for in Chapter 6 of Protocol II to the 1954 UNESCO Convention; UN; international judicial bodies.

The international legal bases of states and international organizations liability, and international criminal liability of individuals in case of the international humanitarian law norms violation are investigated.

Conclusions on increasing the role of international humanitarian law in the legal regulation of contemporary international relations and the need for further research in this area of international law are formulated.

Key words: international law, international humanitarian law, theory of law, principles of law, international treaty, international custom, serious violations of international humanitarian law norms.